

РЕСПУБЛИКА «ОИЛА» ИЛМИЙ-АМАЛИЙ МАРКАЗИ
Г.В.ПЛЕХАНОВ НОМИДАГИ РОССИЯ ИҚТИСОДИЁТ
АКАДЕМИЯСИ ТОШКЕНТ ФИЛИАЛИ

**БАҲОДИР УМУРЗОҚОВ
МУҲАММАДЖОН РАҲИМОВ**

МЕҲНАТ МУНОСАБАТЛАРИ ВА МЕНТАЛИТЕТ

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН» НАШРИЁТ-МАТБАА ИЖОДИЙ УЙИ
2005

65.24(5У)

У 52

Ушбу рисолада миллий менталитетнинг меҳнат муносабатларига таъсири, меҳнатнинг азалий қадрият сифатида баҳоланиши, оилада меҳнатга янгича муносабатнинг шаклланиш омиллари, устоз-шогирд муносабатларининг ижтимоий хусусиятлари ҳамда Япония тажрибаси асосида меҳнатга ёндашувнинг айрим қирралари ҳақида фикр юритилади.

Рисола меҳнатнинг ижтимоий муаммолари билан шуғулланаётган мутахассислар ва кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир — иқтисод фанлари доктори,
профессор Қ. АБДУРАҲМОНОВ

Тақризчилар: профессор Ш.А.АКРОМОВ,
фалсафа фанлари номзоди,
доцент Т.С. СУЛТОНОВ

ISBN 5-640-03050-X

У $\frac{0302030000 - 111}{M351(04)2004}$ 2005

© «Ўзбекистон» НМИУ, 2005 й.

К И Р И Ш

Мамлакатимизда фуқаролик жамияти қуриш шароитида меҳнат муносабатларини тўғри изга солиш, янгича фикрлаш даврида одамларда меҳнатга янгича қарашларни шакллантириш долзарб вазифалардан биридир. Масаланинг ғоят долзарблиги ўз ижтимоий-иқтисодий ривожланиш йўлимизнинг асосий мазмунини ташкил этувчи бозор муносабатларига ўтиш жараёни заминлари, иқтисодий тараққиётнинг устувор йўналишлари, уларнинг ишлаш механизмларини белгилаб олишнинг ниҳоятда зарур эканлигидан келиб чиқади.

Бозор иқтисодиёти жамият мавжудлигининг асосини ташкил қилувчи меҳнат ва унга бўлган муносабатни тубдан ўзгартириб юборади. У халқимизга хос бўлган меҳнат қадриятларини қайта тикланишига, тўлақонли намоён бўлишига имконият яратиб беради. Жамиятда содир бўлаётган туб ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар ишлаб чиқариш муносабатларининг янги шакллари ва вужудга келтирмоқда, мамлакат тараққиётининг янги босқичи учун шарт-шароитлар ҳозирламоқда. Бу эса ўз навбатида аҳолининг турмуш даражасига, ижтимоий ҳаётига, маънавиятига, меҳнат шароитига ва жамиятнинг турли жабҳасида инсоннинг меҳнатга бўлган муносабатига ижобий таъсир этмоқда.

Бозор иқтисодиёти шароитида шахс ва давлат, истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчи, ишчи ва иш берувчи ўртасидаги ижтимоий бирлик меҳнатнинг ижтимоий табиатида ва унга бўлган муносабатда намоён бўлиши шак-шубҳасиздир.

Меҳнат муносабатларидаги ўзгаришлар дунёқараш ва фикрлаш, биз қураётган жамият мақсадларини қай даражада

англаб олинаётганлиги билан чамбарчас боғлиқ. Шу нуқтаи назардан ҳам меҳнатга янгича муносабат тушунчасига иқтисодий категория сифатидагина эмас, балки инсон маънавий дунёсини таркибий қисми сифатида қараш мақсадга мувофиқдир.

Ушбу рисолада меҳнатнинг инсон ва жамият тараққиётидаги ўрни ва роли, халқимизга хос бўлган менталитетнинг меҳнат муносабатларига таъсири, меҳнат жараёнидаги устоз ва шогирд муносабатларининг ижтимоий хусусиятлари, меҳнатга янгича қарашларнинг шаклланиш жараёни ҳамда ривожланган мамлакатлар, хусусан Япония мисолида меҳнатга муносабатнинг ўзига хос кўринишларини ёритиб беришга ҳаракат қилинди.

Рисола меҳнатнинг ижтимоий муаммолари ва менталитет масалалари билан шуғулланаётган мутахассислар ҳамда шу соҳага қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

МЕҲНАТ МЕНТАЛИТЕТИ ХУСУСИДА

Меҳнатнинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ва роли масаласи барча даврлар мутафаккирларининг диққат марказида бўлиб келган. Буюк мутафаккир А. Навоий моддий неъматларнинг ва руҳий шодликнинг манбаи меҳнатдир, — деб уқтиради. Ўтмишдаги фикрлар ва қарашларда кишилар ҳаётидаги меҳнат ва унинг ролини таҳлил этганларида энг аввало унинг маънавий қадрини биринчи ўринга қўйганлар. Меҳнатнинг табиати ва унинг жамиятни ривожлантиришдаги ролини тўғри талқин этишга ҳаракат қилганлар. Немис файласуфи И. Кант меҳнатни «Ҳаётдан қониқишнинг яхши усули» деб ҳисоблайди¹. Унинг фикрича, инсон меҳнатдан шунинг учун ҳам роҳатланадики, меҳнат қилиш жараёнида у машаққатларни бошидан кечиради. Гегель таъбирича, «Меҳнат инсоннинг моҳиятини белгиловчи асосий омилдир»². Меҳнат қилиш жараёнида ташқи дунёни англайди. Инсон ўз меҳнати билан мўл-кўлчиликни яратади, фаровонликни таъминлайди, бу эса унга ниҳоятда эркин яшашга имкон беради. Меҳнат одамлар ҳаёт фаолиятининг асосий соҳаси, яшаш усули, инсон моҳиятини намоён бўлиши ва ривожланишидир. Одамларнинг меҳнат жараёнида юзага келадиган ўзаро муносабатлари уларнинг табиатини шакллантиради.

Бундай жараён тўфайли меҳнат менталитети шаклланади, ривожланади, бойийди. Меҳнат жараёни мақсадга мувофиқ фаолиятдир. Албатта, бу жараён меҳнат предметлари, воситалари, қуроллари орқали амалга ошиб боради. Буларнинг бирлиги, қўшиливи ишлаб чиқариш, меҳнат жараёнини ташкил қилади.

---

¹Кант И. Соч., Т.6, М., 1966, 475-бет.

²Гегель. Соч., Т. 3, М., 1956, 65-бет.

Меҳнат ижтимоий ҳолат сифатида у ёки бу жамиятда стакчилик қилувчи ва амалдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларга хос хўжалик шаклига бўйсунди. Меҳнат мулкчиликнинг у ёки бу кўринишига таянади. Кишиларнинг меҳнат фаолиятлари, уларнинг қарашлари, меҳнатга муносабатлари айнан шу жамият шакли билан белгиланади. Шу сабабдан жамиятнинг иқтисодий тузилиши янги тизим билан алмашганда ижтимоий муносабатлар билан бир қаторда меҳнатнинг характери ҳам ўзгаради.

Меҳнатнинг ижтимоий моҳиятини ўзгаришида кишилар меҳнат фаолияти жараёнида тўплаган ўзаро алоқа ва муносабатлар диалектикасига эътибор қаратиш лозим. Бу муносабатларнинг диалектик ўзаро алоқадорлиги ва боғлиқлигини аниқлаш — меҳнатни аниқ тарихий шаклларда, ижтимоий ролининг ўзига хос томонларини тушуниш калитини беради.

Меҳнат қилиш жараёни бир бутун ҳолда турлича муносабатларни бирлаштирган бўлади. У инсон ва табиат ҳамкорлигидан бошланиб, кишилараро ва меҳнат фаолиятидаги муносабатлар, уларнинг ташкил этилиши, шарт-шароитлари ва ниҳоят ижтимоий-иқтисодий муносабатларгача етиб боради. Меҳнат қилиш жараёнида тўқнашадиган муносабатлар силсиласи жамият ҳаётининг ҳам моддий, ҳам ақлий томонларини ўз ичига қамраб олади. Демак, меҳнат кўп томонлама алоқаларни синтез қилган ҳолда кенг қамровли ва жамият ривожланишининг умумий асоси бўлиб қолади.

Шундай қилиб, меҳнат жараёнида объектив борлиқ — ташқи шароитларгина ўзгариб қолмай, кишилар ўзларида янги сифатларни шакллантирадидлар, ижтимоий жараён ва моддий дунё ҳақида янги тасаввурлар, муомала ва алоқанинг янги воситалари, янги эҳтиёжларини вужудга келтирадидлар. Инсон мақсадга қаратилган фаолияти билан ўзининг жисмоний ва маънавий кучларини, қобилиятини, интилишларини ривожлантириб, кўрсатиб, тобора етукланиб боради. Шундай қилиб, меҳнат инсон фаолиятининг умумий

томони бўлиб, унинг қобилиятлари ва эҳтиёжлари ривожланишининг воситаси сифатида намоён бўлади.

Немис мутафаккири М. Вебер қарашларига мувофиқ, маънавият ва жамият ҳаётида, жумладан меҳнатга муносабатни шаклланишида меҳнат ҳал қилувчи роль ўйнайди. Маънавиятнинг иқтисодиётга таъсири, биринчи галда меҳнатга муносабатнинг қандайлигида намоён бўлади. Меҳнат қадриятлар тизимида қандай ўрин тутаети, у қай даражада эркин? Жамиятнинг турли қатламларида меҳнат қилишга қандай интилиш мавжуд, меҳнатнинг қайси турларини кўпроқ маъқул кўришадети? Меҳнатнинг рағбатлантирилиши меъёрлари қай даражада адолатли? Ишлаб чиқариш ва меҳнат қандай ташкил этилган, янги технологиялар қандай қабул қилинмоқдети? Меҳнат характери ва мазмунидаги ўзгаришлар қандай кечмоқдети? Бундай саволларга жавоблар жамиятда муайян тарзда шаклланган қадриятлар мезонидан, меҳнатга муносабатдан, умуман олганда дунёқарашдан келиб чиқадети.

Кези келганда «фаолият» ва «ишлаб чиқариш» тушунчаларига аниқлик киритиб олайлик.

Амал қилиш жиҳатидан олганда «фаолият» тушунчаси билан «ишлаб чиқариш» тушунчаси бир-бирига тенг эмас. Фаолият ақлий, ижодий меҳнат билан шуғулланадиган кишиларнинг тоифасига хос хусусиятдир. Ишлаб чиқариш эса ўз кўламига кўра, инсон ёки кишилар гуруҳининг аниқ меҳнати, фаолиятинигина эмас, шу билан бирга уларни ижтимоий ташкиллашни ҳам, унинг воситаларини ҳам ўз ичига оладети. Айтиш мумкинки, маънавий неъматларни ишлаб чиқариш маънавий неъматларни яратиш, истеъмол қилиш ва айрибошлашнинг зарурий, реал жараёнидир.

«Фаолият» тушунчаси «меҳнат» тушунчасини ҳам ифода этади. Бироқ, меҳнат инсоннинг яратувчанлик фаолиятини ифодаладиган энг умумий категория бўлса, фаолият — бу ҳар қандай қобилиятнинг жонли, реал кўринишидир. Айтиш мумкинки, меҳнат — фаолият жараёнлари, жисмоний ва маънавий кўринишининг йиғиндисидир. Ҳайвонлар ҳам муайян фаолиятни амалга оширадети: овқатланадети, ҳаракат қиладети, озиқ-

овқат топади, уй қуради ва ҳ.к. Бироқ бу фаолият онгли эмас, балки инстинктив, туғма хатти-ҳаракатлар маҳсулидир.

Маънавий фаолият эса, бу энг аввало, маънавий қадриятларни яратадиган жонли инсоний фаолиятдир. У муайян билим, тафаккур, ижодий фантазиядан тортиб, тасвирий санъат, меъморчилик, адабиёт, мусиқа, театр ва кино асарларини яратишга бўлган жараёнларни ўз ичига олади. Маънавий фаолият ижтимоий онгни шакллантиради, бойитади. У кишиларга билим, эътиқод, гўзаллик, эзгулик ва ҳақиқат руҳини бериб, тафаккурини ривож топтиради.

Фарғона вилоятининг бир қатор корхона ва муассасаларида (Фарғона, Кўқон, Кува шаҳарларида) мутахассис З. Собирова томонидан ўтказилган аниқ социологик тадқиқотларда 1167 киши қатнашган. Унда «Сиз ўз меҳнатингиздан эстетик ҳузур оласизми?» деган саволга сўралганларнинг аксарияти — 951 киши (81,5 фоиз) ижобий жавоб берган. Жумладан уларнинг 470 нафари (77,9 фоиз) ишлаб чиқараётган маҳсулоти эстетик талабга жавоб беришини эътироф этади. 218 киши (22,9 фоиз) маҳсулотларни сифатли қилиб тайёрлашда унчалик маҳорати етишмаётганлигини, технологик жараёнларни бошқаришда муайян қийинчиликларга дуч келаётганлигини қайд этади. Ишхонадаги маънавий-эстетик муҳитнинг меҳнат унумдорлигига таъсири ҳақидаги саволларга респондентларнинг 992 нафари (85,1 фоиз) «жуда яхши», қолганлари умуман «қониқарли» деб жавоб беришди. Маъмурият билан мулоқотда бу ахлоқий-эстетик омилнинг муҳимлигини 934 киши юқори баҳолайди. 265 киши эса шунчаки эслаб ўтади, холос.

Берилган саволлар орасида корхонанинг эстетик жиҳозланиши, ишлаб чиқариш қуролларида фойдаланишнинг қулайлиги ҳақидаги масалалар ҳам алоҳида ўрин тутди. Мустақиллик туфайли ишлаб чиқариш биноларининг эстетик жиҳозланиши масаласига 912 киши (78,1 фоиз) ижобий муносабат билдиради. Чет элдан келтирилган техник жиҳозларнинг ихчамлиги, дидга мос бўлганидан 1027 (88 фоиз) респондент тўла қониқиш ҳосил қилган.

Инсон борлиқдаги гўзалликни бир қадар ҳис қилишга эришгандан сўнг, энди у табиатдаги уйғунлик ва мутаносиблик нисбатларини англаб етади, уларни чуқур идрок этиш ва тақлид қилиш натижасида дастлабки санъат асарлари вужудга келади. Бу ҳодисани меҳнат тақсимотини вужудга келтирган муҳим омиллардан бири деб ҳисоблаш мумкин. Оқибат-натижада маънавий маданият моддий маданиятдан кескин ажралмаган ҳолда нисбий мустақил ривожлана бошлайди. Меҳнат икки қисмга — ақлий ва жисмоний соҳага бўлинади. Албатта, бу ўринда биз фақат эстетик онг меҳнат тақсимотида ҳал қилувчи роль ўйнади демоқчи эмасмиз. Бироқ, эстетик онгнинг ақлий фаолиятга асосланишининг ўзи бу меҳнат турининг жисмоний меҳнатдан алоҳида ажралиб чиқишидаги аҳамиятини кўрсатади. Шундай қилиб, меҳнат менталитети хусусиятларини аниқлаётганда, меҳнатдаги маънавий фаолият алоҳида ўринга эга эканлигини англаб олиш ниҳоятда зарур. Зеро, менталитетнинг ўзи маънавий жараёнлар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, инсоннинг меҳнатга онгли муносабатини аниқлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, капитални жамғариш баҳонасида шахс манфаатлари етарлича таъминланмас экан, меҳнатга тўғри муносабат шаклланмайди, бундай шароитда яширин иқтисодиёт улуши ортиб бораверади. Одамларнинг бир қисми ҳалол ва очиқ ишлаш орқали аҳволларини яхшиланишига ишончлари бўлмаса, «яширин иқтисодиёт» га қўшилиб кетишлари мумкин. Бундай вазиятда меҳнатдан қониқмаслик, унинг натижаларидан манфаатдор бўлмаслик ҳолатлари туғилиши ва охир-оқибатда меҳнатдан бегоналашув юз бериши мумкин. Хусусий мулкчиликнинг турли шаклларига кенг йўл очилган бир даврда бундай ҳолатларнинг олдини олиш чораларини кўриш зарур бўлади. Меҳнат ҳар қандай вазиятда ҳам адолатли баҳоланишини талаб этади.

Инсоннинг меҳнатдан бегоналашув жараёни собиқ Иттифоқ даврида яққол намоён бўлган эди. 1965 йилдаги

иқтисодий ислоҳотлар, 1979 йилдаги режалаштириш тизимининг ислоҳоти, 1987 йилдаги хўжалик механизми ислоҳоти меҳнатга ёндошишда сезиларли самара бермади, аксинча иқтисодиётга партиявий раҳбарлик ва ҳаддан ташқари мафкуралаштирилганлик иқтисодий қарама-қаршиликларни кучайтириб юборди. Натижада моддий ва молиявий маблағлар тақчиллиги ташқи қарзларнинг кўпайишига олиб келди. Энг асосийси меҳнатни рағбатлантириш тизими бузилди. Жамиятда тайёрга айёрлик, боқимандалик кайфиятларини келтириб чиқарди. Марказда ишлаб чиқилган дастурлар ва ислоҳотларга оид чоратадбирларда давлат субъектлари бўлмиш республикаларнинг манфаатлари эътиборга олинмади. Барбод бўлган ишлар республикаларнинг гарданига юкланди. Жумладан, Ўзбекистон узоқ вақтлар арзон хом ашё базаси бўлиб қолди.

Меҳнатдан бегоналашувнинг пайдо бўлишига бир неча ўн йиллар давомида жаҳонда ижтимоий тараққиётнинг бир-бирига мутлақо зид бўлган «капиталистик» ва «социалистик» назариялари ўз таъсирини ўтказди. Биринчи назарияда хусусий мулкчиликни ўта мутлақлаштириш, кўпроқ фойда олиш мақсадида иқтисодиётнинг ўзини ўзи эркин тартибга солиш ғояларига асосланган эди. Иккинчи назария эса, марксизм ғояларини тарғиб қилиб, мулкни ёппасига давлат ихтиёрига олиш, ресурсларни ўта марказлаштирилган тарзда буйруқбозлик — режалаштириш асосида бошқариш ва тақсимлаш йўли билан халқ фаровонлигини ошириш муаммоларини ҳал қилишга уриниб келди. Бундай ҳолат одамларнинг дунёқарашларига ҳам ўз салбий таъсирини ўтказди. Улар меҳнатга онгли муносабатда бўла олмадилар, эркинликни чекланиши, меҳнатга яраша ҳақ тўланмаганлиги, ягона давлат мулкчилиги ижтимоий тараққиёт учун тўсиқ бўлиб қолган эди.

Эндиликда ижтимоий ва меҳнат муносабатлари манзараси тубдан ўзгарди. Бир-бирига қарама қарши икки тизимга барҳам берилди, собиқ Иттифоқ ўрнида мустақил, ўз тараққиётига эга бўлган давлатлар ташкил топди. Жаҳон

цивилизациясининг янги босқичи — тартибга солинадиган бозор иқтисодиётига эҳтиёжни вужудга келтирди. Ўзбекистон ҳам ўз тараққиёт йўлини белгилаб олди. Бунда у ўзининг тарихига, анъаналарига, аҳолининг менталитетига хос бўлган муносабатларни амалга киритди. Жумладан, меҳнат муносабатларига ҳам худди шундай ҳолат кириб келди. Халқимизда азалдан шаклланган меҳнат кадриятларига алоҳида эътибор қаратилди. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш, хусусий мулкчиликнинг турли кўринишларининг амал қилиши худди ана шундай менталитет билан боғлиқ ҳолда кўриб чиқилди. Ўзбек халқи қадимдан тадбиркор ва ишбилармон бўлиб келган, фақат уни рўёбга чиқариш учун имкониятлар яратиб бериш зарур эди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришга оид фармонлари, ҳукуматимизнинг турли қарорлари худди ана шу мақсадга йўналтирилган эди. Шу туфайли ҳам халқимиз бозор муносабатларига ўтиш жараёнини ижобий қабул қилди, ўзининг бутун фаолиятини белгиланган вазифаларни амалга оширишга қаратди. Албатта, бозор муносабатларига ўтиш жараёни билан боғлиқ бўлган янги меҳнат муносабатларига кўникиш осон кечмади, қатор қийинчиликларга, тўсиқларга дуч келинди. Бу аввало, одамларнинг дунёқараши, онги ва психологияси билан боғлиқ муаммолар бўлиб, уни ҳал қилиш маълум вақтни тақозо этар эди. Шунинг учун ҳам бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтишдек тўғри йўл танлаб олинди.

Мамлакатимизда одамларнинг муносиб турмуш ва иш шароитларини таъминлайдиган қудратли, барқарор иқтисодиётни барпо этиш, ташаббускорлик ва ишбилармонликни бутун чоралар билан ривожлантириш, тадбиркорликка эркинлик бериш, иқтисодий янгиликларни рағбатлантириш, ширкат, давлат, хусусий ҳамда бошқа мулкчилик шакллариининг тенглигини қарор топтириш вазифалари мустақиллигимизнинг дастлабки давридаёқ белгилаб берилган эди.

Давлатимиз равнақ топишининг асосий шарти сифатида ҳар бир инсоннинг, айниқса эндигина ҳаётга қадам қўйиб

келаётган ёшларнинг онгига мақсадларга эришиш ўзларига боғлиқ эканлигини сингдириши, яъни бу нарса уларнинг собитқадам ғайрат шижоатига, фидокорлигига ва меҳнат-севарлигига боғлиқ эканлигини англаб етишларида деб белгиланди. Шу туфайли ҳам иқтисодиётимизни ва бутун жамиятни ривожлантиришнинг олий мақсади — инсонга муносиб ҳаёт шароити, унинг ўзини намоён қила олиш учун имкониятлар яратишдир. Худди шу жойда инсон имкониятларини намоён қила оладиган менталитетнинг ўрни алоҳида эканлигини таъкидлаш зарур. Иқтисодиётни барқарорлаштиришни таъминлаш йўлларида бири, ишлаб чиқаришни пасайиб кетишига, оммавий ишсизликка йўл қўймасликдир. Халқимиз ҳамиша бирор юмуш билан банд бўлиб келган, ишнинг кўзини билган. Фақат уни улкан мақсадлар сари йўналтириш ва рағбатлантириш керак. Айниқса, тез ўсиб бораётган меҳнат ресурсларини, биринчи навбатда, ёшларни иш билан таъминлаш, халқнинг тарихий анъаналари ва кўникмаларига, техника тараққиётининг замонавий талабларига жавоб берувчи иш жойларини ташкил этиш зарур.

Мамлакат Президенти Ислон Каримов Ўзбекистон халқининг миллий руҳиятига хос бўлган этнопсихологик меъёрларнинг хусусиятини ҳам эътиборга олиш зарурлигини таъкидлаган эди. Жумладан, аҳолининг ерга яқинроқ бўлиш, ўз уйи ёнида томорқа хўжалигига эга бўлишга анъанавий интилиши унинг манфаатлари ва турмуш тарзида ўз изини қолдирмоқда. Ҳаётий қадриятлар, оилавий турмуш муносабатлари нормалари, меҳнат фаолияти соҳасидаги кўникмалар шундай турмуш тарзига хосдир¹. Меҳнат муносабатлари ҳам ана шу турмуш тарзига мос равишда амалга оширилиши зарур. Халқимизнинг ўз ерига содиқлиги, ўз ишини эъзозлаши, меҳнатни қадрлаши муҳим хусусиятлардан саналади. Бундан ташқари, одамларнинг таълим даражасининг

---

¹Ислон Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., «Ўзбекистон», 1998, 93-бет.

юқорилиги меҳнат салоҳиятининг ўзига хос хусусиятидир. Масалан, халқ хўжалигида банд бўлган 4 ходимнинг бири олий ёки ўрта махсус маълумотлидир. Ўрта Осиёдаги меҳнат ресурсларининг деярли 40 фоизи Ўзбекистон ҳиссасига тўғри келади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, айрим одамлар ўзларининг жамиятдаги ўрни ҳақида нотўғри тасаввурга эга бўладилар. Барча муаммони давлат ҳал қилади, деган ўтмишдан қолган тушунча ҳам мавжуд. Бундай қараш меҳнат омилларига таъсир қилади, инсон табиатидаги салоҳиятни камайтиради. Бозор эса бундай кайфият билан чиқиша олмайди, янги иқтисодий ҳаёт одамларни янгича фикрлашга ва албатта янгича яшашга ўргатади. Бозор муносабатлари шаклланишининг асосий йўналишларидан бири ҳам фуқароларнинг иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги, касб-корни ва меҳнат соҳасини эркин танлаш бўйича кафолатланган конституциявий ҳуқуқларини таъминлашдир.

Ҳар бир ишловчи меҳнатига қараб тақдирланиши лозим. Албатта, ҳар бир меҳнатқаш ўз малакаси, ишининг сифатига қараб маош олиши керак. Кимки, иқтисодий фаол бўлса, у рағбатлантирилиши зарур. Демак, меҳнатдан манфаатдорликни кучайтириш керак. Муҳим вазифалардан бири сифатида реал меҳнат бозорини шакллантириш, меҳнатга лаёқатли ҳар бир кишига ўз меҳнати билан оиласининг турмуш даражасини яхшилаш имконини берадиган шароитни яратиш қўйилмоқда. Меҳнат бозори бўлмаса, ишчи кучи товарга айлантилмас, бозор муносабатларининг вазифалари бажарилиши қийин.

Халқимиз менталитетига хос бўлган хусусиятлардан бири уларнинг ерга боғланганлиги, деҳқончилик маданиятини эгаллаганлигидир. Иш билан банд бўлган ҳар бир кишига ўртача бир-бир ярим гектар суғориладиган ер тўғри келади. Уларнинг оила аъзолари ҳисобга олинса, жон бошига ўртача 0,33 гектар ер тўғри келади. Шунинг учун ҳам қишлоқда хўжалик юритишнинг ҳар бир деҳқонга манфаатдорлик билан эркин

меҳнат қилиш, ўз меҳнати натижаларини мустақил тасарруф этиш, ўз оиласининг эҳтиёжини қондириш имконини берадиган шаклига алоҳида эътибор қаратилади. Агар деҳқон ердан олинган маҳсулот ўз мулки эканини, унинг хўжайини эканини ҳис этса, ўз ерининг ҳақиқий эгаси деб ҳисоблайди. Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов айтганидек, меҳнатни ташкил этишнинг деҳқон учун тушунарли ва фойдали бўлган шакллари тиклаш зарур. Одамлар асрлар давомида жамоа бўлиб яшаган ва меҳнат қилган.¹

Шунга асосланиб, қишлоқда ишлаб чиқаришнинг турли шакллари тиклаш зарур. Қишлоқ хўжалигида банд бўлмаган кучларни саноат корхоналарига меҳнатга жалб этиш, ҳозирги аграр сиёсатнинг муҳим йўналиши бўлиб қолмоқда. Ҳисоб-китобларга қараганда, қишлоқларда 6,5 миллион меҳнатга лаёқатли одам бор. Уларнинг кучидан қишлоқ хўжалигида тўла фойдаланиб бўлмайди. Шу туфайли қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига саноат усуллари кенгроқ қўллаш, кичик корхоналар барпо этиш масаласи қўйилмоқда. Ана шунда қишлоқда ишсизликни тугатишга шарт-шароит ҳозирланади. Қурилаётган корхоналар касаначилик меҳнатига, халқ хунармандчилигини ривожлантиришга асосланган бўлиши мумкин. Халқимизнинг меҳнат менталитетида бундай иш турларини тез эгаллаши, унга сидқидилдан ёндашуви асрлар мобайнида синовдан ўтиб келган. Энди кишиларда янгича иқтисодий фикрлашни шакллантириш, уларнинг дунёқарашини ўзгартириш, ҳар бир кишига ўз меҳнатини сарфлаш соҳаси ва шакллари мустақил белгилаш имконини янада кенгроқ яратиш вазифаси туради. Иқтисодий жиҳатдан эркин меҳнатни тиклаш турмушимизда аста-секин қарор топаётган ҳолатдир. Демак, меҳнатдан бегоналашувни бартараф этиш учун инсонларнинг ўз меҳнатлари натижасидан манфаатдор бўлишлари ва айниқса, қизиқиш; майл, стимул ва мотивларни янада кучайтириш керак.

---

¹Ислом Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., «Ўзбекистон», 1998, 46-бет.

Ҳозирги тараққиёт даврида биз учун устувор бўлиб қолаётган энг муҳим вазифалардан бири — бу кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш масаласидир. Айни вақтда мамлакатимизда 250 мингга яқин кичик бизнес корхонаси фаолият кўрсатмоқда, бу соҳада 5,5 миллион киши ёки иш билан банд бўлган одамларнинг 57 фоизи меҳнат қилмоқда.

Ялпи ички маҳсулотнинг 35 фоизи ана шу корхоналар ҳиссасига тўғри келмоқда. Бу кўрсаткич 1999 йилда 29,1 фоизга тенг эди. Биргина 2003 йилда тадбиркорликни ривожлантириш ҳисобидан 375 мингга янги иш ўрни ташкил этилди.¹

Меҳнат менталитетини такомиллашуви, бойишида муҳим аҳамиятга эга бўлиб бораётган янги жараёнлардан бири фермерлик ҳаракатидир. Бу, Президентимиз айтганидек, нафақат қишлоқ хўжалиги, керак бўлса, бутун иқтисодий-ётимизнинг келажаги мана шу вазифанинг қандай ҳал этилишига боғлиқ. Бугун республикада 87,5 минг фермер хўжалиги ташкил этилган бўлиб, уларда 603 мингдан зиёд киши меҳнат қилмоқда. Сўнгги уч йилнинг ўзида зарар кўриб ишлаган 336 та ширкат хўжалиги ўрнида 20 мингдан ортиқ фермер хўжаликлари тузилди. Ҳозирги кунда фермер деганда, биз қандай одамни кўз олдимизга келтирамиз?

Фермер универсал қобилиятга эга бўлган инсон. Халқимиз ибораси билан айтганда, бугун фермерларга қирқ хунар ҳам оз. У бир вақтнинг ўзида ҳам деҳқон, ҳам агроном, ҳам чорвадор, керак бўлса, механизатор ва механик, табелчи ва иқтисодчи, банкир ва бухгалтер, таъминот вазифаларини ҳам бажаради. Шу билан бирга, у ўз маҳсулотини сотиш масалалари билан шуғулланиши лозим.

Энди менталитет тушунчаси ҳақида фикр юритайлик. Меҳнат ва менталитет тушунчалари бир-бири билан

---

¹ *Ислом Каримов*. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. 12-том, Т., «Ўзбекистон». 2004. 227-бет.

диалектик боғланиб, инсон ва жамият ҳаёт фаолиятини миллий асосларда ривожланиши ва такомиллашининг муҳим ички қонуниятини ташкил қилади. Масаланинг моҳиятини тўлароқ англаш учун менталитет тушунчасига бир оз тўхталайлик. «Менталитет» лотинча сўз бўлиб, унинг луғавий маъноси — «ақл-идрок», «тафаккур» тушунчаларига тўғри келади. Ақл камолатида инсоннинг меҳнатдаги доимий узлуксиз фаолияти муҳим ўрин тутаети. Бир қатор илмий манбаларда менталитет тушунчасига таъриф берилган. Менталитет бу — жамият, миллат, жамоа ёки алоҳида шахснинг тарихий таркиб топган тафаккур даражаси, маънавий салоҳияти, уларнинг ҳаёт қонунларини таҳлил этувчи кучи, муайян ижтимоий шароитларда шаклланган ақлий қобилияти, анъаналари, урф-одатлари, расм-русмлари ҳамда диний эътиқоди тарзидир¹.

Менталитетга берилган юқоридаги таърифдан кўринадикки, ақл унинг асосий объекти, унинг субъекти эса инсондир. Инсон ўз ақли, Форобий таъкидлаганидек, амалий фаолиятсиз менталитетнинг моҳиятини шакллантира олмайди. Бунинг учун аниқ мақсадга қаратилган, ақл етакчилигидаги меҳнат фаолияти бўлиши зарур. Демак, меҳнат ва менталитет тушунчалари инсоннинг амалий фаолиятида бир-бирини тўлдиради ва ягона мазмунга эга бўлган ягона тушунча ҳосил қилади.

Менталитетнинг шаклланиши ва ривожланиши инсоннинг меҳнат фаолиятидаги етакчи ўрни билан чамбарчас боғлиқдир. Меҳнат менталитетга нисбатан ҳаракатлантирувчи куч бўлса, ўз навбатида менталитет меҳнатга нисбатан фаолиятнинг белгиловчи миллий шакл беради.² Демак, меҳнат менталитети тушунчаси ёрдамида инсон, миллат, халқ ва бир бутун жамият фаолиятининг ўтмиши, бугуни

---

¹М. Бекмурадов. Миллий менталитет ва бошқарув. «Жамият ва бошқарув». 1998 йил 4-сон, 13-бет.

²Ф. Турғунбоев. Истиқлол ва меҳнат менталитети. «Фарғона» нашриёти. 2003 й. 12-бет.

ва ривожланиш истиқболларини фалсафий-социологик жиҳатдан ўрганиш мумкин.

Меҳнат менталитетининг тушунчаси анча кенг. У инсон фаолиятини жамият билан боғлайдиган ва унга миллий шакл ва мазмун берадиган объектив ва субъектив омилларнинг барчасини бир бутун, яхлит ҳолда ўзида ифодалайди. Меҳнат менталитети муайян иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий, табиий-иқлимий шарт-шароитларда яшаётган шахс, оила, жамоа, миллат, элат ва халқнинг ўз ҳаётий эҳтиёжларини қондириш ва ўзлигини топиш мақсадида олиб бораётган онгли, тарихий, амалий фаолияти, тафаккур даражаси, маънавий салоҳияти, ҳаёт тарзи, миллий руҳиятининг намоён бўлиш усулидир.

Менталитет тушунчаси меҳнатда ўзининг моддий асосини топганидек, меҳнат тушунчаси ҳам унда ўзининг миллий-руҳий, маънавий қиёфасини топади ва шунга мос келадиган характер ва мазмун олади.

Меҳнат менталитети ўзининг ижтимоий моҳиятига кўра, миллий чекланиш, миллий маҳдудлик, миллий тенгсизлик ва адолатсизликка барҳам беради. Миллатлараро муносабатларда ҳар бир миллатнинг меҳнатда қўлга киритган тарихий ютуқларини ҳаққоний эътироф этилиши ўзаро муносабатларни тенгликда, барқарор ривожланишини таъминлайди. Меҳнат менталитетининг анъанавий хусусиятлари ҳар бир миллат, халққа хос тарзда намоён бўлади. Ҳозирги глобаллашув жараёни меҳнат менталитетига ҳам ўз таъсирини ўтказди.

УСТОЗ-ШОГИРД МУНОСАБАТЛАРИ — ҚАДРИЯТ СИФАТИДА

Миллий қадриятларимизда устоз-шогирд муносабатларига алоҳида инсоний амал, ўзига хос хусусият сифатида қаралган. Бу муносабатлардаги фазилатлар аввалига оддий туюлсада, аслида муҳим инсоний шартлардандир. Зеро, Шарқнинг азалий қадриятларидан бири ҳар бир кишининг ҳунарли бўлиши ва уни шогирдларига ёки фарзандига ўргатиши бўлган. Шу тўғрисида ҳам алломалар устознинг ўрни, шогирднинг бурчи, вазифаси ҳақида дурдона фикрлар қолдиришган. Навоий илм олиш ва уни ўргатишнинг савоблари, муаллимлик илмининг мураккаблиги ва устоз ўғитларини ҳар бир шогирд эъзозлаши хусусида фикр юритиб, «Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўргатмиш юз ранж ила, Айламоқ бўлмас адо анинг ҳаққин юз ганж ила» деб ёзади.

Навоий ҳаётда ақлли, доно одамлар ёшларга таълим берадилар дейди. Демак, ҳамма ҳам устоз бўлавермайди, ақлли, доно, дунё ишларидан пухта хабардор, бирор касб-ҳунарни мукамал эгаллаган, олим ва комил инсонларгина устозликка даъво қилишлари мумкин, айти пайтда шогирд тарбиялаш бундай хислатли одамларнинг бурчи ва мажбуриятидир.

Кези келганда шуни айтиш керакки, ўз вақтида Шарқ Фарбга «устозлик» қилган, Ақл қуёши — маърифат ҳам Машриқда туғилиб, Мағрибга йўл олган. Санъат ва маданият дастлаб Хитой, Ҳиндистон, Марказий Осиё, Арабистон каби ўлкаларда майдонга келган. Улуғ немис шоири И. Гёте Хўжа Хофиз девонини Фон Хаммер таржимасида мутолаа қилиб, азбарои таъсирланганидан ўзини «Шероз булбулининг

муриди» деб эълон қилади. Ўз навбатида Арасту ва унинг Шарқдаги издошлари — Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд фалсафаси фикрий, янгича дунёқарашни бошлаб берди. Арастунинг илм машъали Шарқни ёритган бўлса, кейинчалик шарқликлар Фарбни ўз фалсафалари зиёси билан нурафшон қилдилар. Демак, Фарбу Шарқ бир-бирига устоз, бири-бирига шогирд бўлиб, узоқ вақтлар тамаддуний босқичларни босиб ўтганлар.

Маълумки, қадимги юнон файласуфи Арасту шоҳ Искандарга устозлик қилган ва вақти келиб, шогирд ўз устозига ҳайкал ўрнатган. Шунда одамлар шоҳга савол беришибди:

— Нега устозингни отангдан ҳам аъло кўрасан.

Шоҳ Искандар шундай деб жавоб берибди:

— Отам менинг жисмимни осмондан ерга олиб тушди, устозим эса менинг руҳимни тарбиялаб, ердан осмон қадар кўтарди.

Устоз-шогирд муносабатларининг илдизи милоддан аввалги 388 йилда юнон файласуфи Афлотун томонидан асос солинган Афинадаги мактаб — Академияга бориб тақаллади. У устози Суқрот билан диалог тарзида асарлар ёзиб қолдирган, устозининг қарашларига танқидий ёндашган. Худди шундай ҳолатни Афлотуннинг шогирди ва издоши Арастуда ҳам учратамиз. У Афлотуннинг таъсирида файласуф сифатида шаклланган бўлсада, кейинчалик ундан узоқлашди ва унга зид фикрларини ҳам баён қилди. Албатта, уларнинг таълимотлари ўртасида фарқлар, айти пайтда умумий томонлар ҳам бор эди. Бу фикрни шунинг учун ҳам келтирмоқдамизки, ҳозирги ижтимоий-гуманитар фанларда (бошқа фанларда ҳам) шогирднинг устозлар илмий қарашларига нисбатан танқидий ёндашуви етарли эмас, аксарият ҳолатда устознинг фикрини маъқуллаш ва фақат айрим қўшимчалар киритиш, тўлдириш билангина кифояландилар. Мустақил фикрлаш, ўзининг ҳаётда синалган ғояларини ифода этиш кам. Кўпинча фидойилик, зарур бўлганда мардлик ва жасорат етишмайди. Илм-фан эса муросани,

фақат тасдиқлашни, кўр-кўрона ёндашишни хуш кўрмайди. Ҳар қандай олим фанда ўзининг қатъий фикрига, нуқтаи назарига эга бўлиши зарур. Устоз шогирдига нисбатан талабчан, керак бўлганда қаттиққўл бўлиши керак. Буларнинг ҳаммаси илм-фан ривожланишига йўналтирилиши лозим.

Устоз-шогирд муносабатлари доимо маънавий юксакликнинг энг олий кўриниши бўлиб келган. Афлотун ва Арастуниг устози Суқрот тўғрисида гап кетганда, нафақат унинг шогирдлари, ҳатто мухолифлари ҳам иззат-икром билан қўл қовуштириб турган эканлар. Чунки, Суқрот «устози аввал» эди. Суқротгача том маънодаги Устоз бўлмаган дейишади. Унга ўз замонасида ҳамма тан берган.

XV аср маърифатпарварларидан бири Ҳусайн Воиз Кошифий устозлар ҳурматини ўрнига қўйган киши бу дунёда ҳам, охиратда ҳам саодат топади, деб ёзади. Бирор касбга ёки ҳунарга ўргатиш жиддий меҳнат ва масъулият эканлигини олим қарашларидан билиб оламиз.

Буюк маърифатпарвар Абдулла Авлоний ўзининг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» рисоласида: «Бой фақирга, фақир бойга, муаллим шогирдга, шогирд муаллимга, ота-она фарзандга, фарзанд ота-онасига муҳтождир, шунинг учун ҳар ким ўзининг зиммасига юкланган вазифасини тўғрилиқ ва хайрихоҳлик ила адо этмоғи лозимдур», — деб ёзганди.

Устоз ва шогирд ҳақидаги фикрларни Юсуф Хос Ҳожиб, А.Шерозий, Бархурдон ибн Маҳмуд, Жабалрудий, Н. Ганжавий, Ибн Сино, Ал-Хоразмий, Х. Деҳлавий, З. Бобур каби алломалар ижодида ҳам кўп учратамиз. Бобокалонимиз Амир Темур ҳунар ва илм эгалари, йирик мутахассис олимларни устоз қаторида кўриб, уларнинг ёрдамида математика, астрономия, адабиёт, тилшунослик, тарих, мусиқа, меъморчилик, хаттотлик санъатини ривожлантиришга, устоз-шогирд муносабатларини такомиллаштиришга катта ҳисса қўшганлиги маълум.

Асрлар давомида ўзбек миллий халқ амалий санъатининг энг ривожланган турлари: ганчкорлик, наққошлик, ёғоч

ўймакорлиги, тоштарошлик, суяк ўймакорлиги, кандакорлик, пичоқчилик, заргарлик, каштачилик, зардўзлик, гиламчилик кабиларда устоз-шогирд муносабатлари мустақам заминга эга бўлиб борди, устозлар яратган мактаблар авлоддан авлодга ўтиб, халқнинг бебаҳо маданий мулкига айланди.

Ҳунармандлар ўтмишда ўз касб-корларига қараб алоҳида-алоҳида маҳаллаларда яшаганлар. Масалан, XIX аср охири XX аср бошларида Бухорода бўйрачилар маҳалласи бўлиб, бу ерда 120 дан ортиқ тўқувчи усталар яшаб бир-бирига устоз ва шогирдлик қилишган, улар ўртасида ўзаро ҳамжиҳатлик, ҳамфикрлик билан бирга ўзига хос рақобат ҳам бўлган.

Шуниси характерлики, моҳир усталар ўз мактаби сирларини шогирдларидан бошқа ҳеч кимга ошкор қилмаганлар. Улар ўз ҳунарларини қадрламаганлар қўлида хор бўлишини хоҳлашмаган. Айниқса, наққошлик санъатини эгаллаш учун нафақат устандан олган сабоқ, балки, мадрасаларда олинган билимлар — адабиёт, тарих, мусиқа, математика, кимё фанлари бўйича мустақам билимлар олинган, демак, кенг дунёқараш ҳам жиддий талаб қилинган. Наққошлар шогирдликка ўз боласини ёки қариндош-уруғлари фарзандларини 7-8 ёшдан олганлар, устоз шогирдлари билан кундузи ишлаб, кечқурун хат-савод илмини ўрганиш билан шуғулланганлар.

Уста шогирдликка олгандан сўнг, болани ота-онаси бўғирсоқ ва холвайтар пишириб келганлар ва ўз фарзандларини «эти сизники, суяги бизники» каби гаплар билан устанинг ихтиёрига топширганлар. Касб ўргатиш албатта текин олиб борилган. Устоз шогирдидан энг аввало ҳалоллик, меҳнатсеварликни ва тўғрисўзликни қаттиқ талаб қилган. Устознинг иш қуролларига шогирд берухсат тегмаган, тартиб-интизом, саранжомлик қадрланган. Шогирдга уста номини бериш ҳам ўзига хос расм-русм, анъана билан боғлиқ. Бундай «тантана»да шогирднинг ота-онасидан ташқари, қариндош-уруғлар ва яқинлари ҳам

иштирок этишган. Шогирднинг бошига салла ўраб, чопон кийдиришган, белига қийиқча боғлашган. Унга арра ва тешани қистириб қўйишган. Устоз бўлиш учун эса, киши ўзининг касбини мазмун ва моҳиятини чуқур билиши, уни шогирдларига ўргата олиши, оққўнгил, адолатли, интизомли, билимдон, ўз иш услубига, тажрибаси, фикрлаш тарзига эга бўлиши ва бу хусусиятларни шогирдларига ўтказа олиш маҳорати талаб қилинган.

Айрим касб-ҳунарлар оилавий ҳисобланган. Масалан, Чустда пичоқчилик, Марғилонда чилангарлик, Қўқонда тароқчилик, Бухорода зардўзлик кабилар отадан болага мерос қилиб қолдирилган. Шу тариқа ҳунармандлар сулоласи шаклланиб, кенг томир отган.

Шуниси муҳимки, шогирд танлашда аввало болани бошқа юмушлар билан банд қилиб, унинг меҳнатга муносабати кузатилган, секин-аста мослашув жараёнида боланинг иқтидори аниқланган, бола устанинг дидига ўтирмаса, ўз вақтида жавоби берилган. Шу тариқа, шогирд танлаш шартлари қаттиқ бўлган. Устознинг шогирд танлашга асос бўлувчи мезонлар шахслараро муносабатлардаги ўзига мослик ва ижтимоий-психологик жиҳатдан мутаносиблик тамойилларидан келиб чиқади. Шунга мос тарзда, шогирднинг устоз танлаш мезонида етакчи мотив ролини ҳар бир устознинг яратган мактаби ва унинг салоҳияти қай даражада эканлиги, мавжуд мактабнинг мамлакат ва ҳудуд манфаатлари учун иқтисодий, маънавий, ижтимоий жиҳатдан аҳамиятли эканлигини англаб олиш даражасига боғлиқлиги тамойили ётади.

У ёки бу санъат турларини, ҳунармандчилик асарларини жамиятда танилиши ёки дунёда тан олинishi ҳам устоз-шогирд муносабатлари шаклланиши учун муҳим ўрин тутди. 1870 йилдан бошлаб ўзбек ҳунармандлари ишлари халқаро кўргазмаларда намоиш этила бошлаган. Масалан, 1873 йилда Венада, 1878, 1900, 1910 йилларда Парижда, 1887 йилда Стокгольмда, 1888 йилда Чикагода, 1914 йилда Берлин ва Лондонда ўзбек ҳунармандларининг асарлари кўргазмалари

намоиш қилинган. Бу шогирднинг ўз устози ҳунарига қизиқиши, шу касбни эгаллашга кучли туртки бўлган, айти пайтда устознинг шогирдга нисбатан талабчанлиги ортган. Кейинроқ Уста Ширин Муродов ва Уста Қодир Ҳайдаровнинг ўймакорлик санъати мактаблари, Уста Тошпўлот Арслонқулов ва Уста Маҳмуд Усмановларнинг мактаблари жаҳон миқёсида тан олина бошланди.

Халқ ҳунарамандчилигида устозларнинг саҳийлиги, одоби, меҳр-шавқатлилиги, марҳаматлилиги, талабчанлиги устоз фазилатлари бўлиб, ота-оналар фарзандларини шогирдликка беришда буларни ҳисобга олишган. Устоз-шогирд муносабатларида шогирд аввало ўз ишига эътиқод қўйиши, касбини севиши, нолойиқ ишлардан ўзини тийиши, итоатгўй бўлиши, панд-насиҳатларга амал қилиши, устозининг ижобий хислатларига тақлид қилиши, унинг юзини ерга қаратмаслиги муҳим талаб ҳисобланган.

Устоз-шогирд муносабатларида «ишнинг кўзини билиш» ва бир неча меҳнат жараёнларини бажара олишига алоҳида аҳамият беришган. Шогирд, масалан, пичоқчилик касби билан шуғуллангудек бўлса, у пичоқ ясаш учун ўчоқ, дам, сандон, бозғон, эгов, чарх, ёндўкон, тешгич, савт қалам, гулқалам, нақшқалам, омбир, арра, шохарра, манқалдон, жилвир каби асбоблар билан «тиллаша» олиши талаб қилинган.

Устозни шогирдга яқинлаштирувчи энг муҳим жиҳатлар ақлий-интеллектуал ва иродавий сифатлар бўлса, шогирднинг устоз танлашига туртки бўлувчи хислатлар биринчи навбатда инсонийлик сифатлари ва унинг обрў-эътиборлилигидадир. Мирак Наққош ёш Беҳзодни Ҳазрат Навоий ҳузурига олиб келишдан олдин унинг сифатлари, иқтидори, санъати ҳақида гапириб, зеҳни ниҳоятда баландлигини таъкидлайди, Навоий ҳам, аввало, ўзига хос тайёргарлик билан уни самимий кутиб олади. Ўн беш-ўн олти ёшли ўспиринга шунчалик эҳтиром ва эътиборнинг замирида санъатнинг истиқболига бўлган ишонч ҳам турарди. Беҳзодда фикр, илҳом барқ уриб турган қора кўзларида уятчанлик

ва тоза, улуғ руҳга хос қандайдир маъсумлик жилваланганлигини Навоий ўткир диди билан сезган ва унга оталарча ғамхўрлик кўрсатган. Кейинчалик Камолиддин Беҳзод улуғ мусаввир бўлиб етишди ва асрлар қаъридан унинг улуғвор бўй-басти кўриниб турибди. Ҳазрат Навоий тарихчи Мирхонднинг набираси ёш Хондамирга ҳам ана шундай меҳрибонлик ва мурувват кўрсатган, уни ўз замонининг буюк тарихчиси бўлишида том маънода устозлик қилган.

Бугунги замонамизда илм-фан соҳасида ўзига хос мактаб яратган устозларнинг номларини фахр билан тилга олиш мумкин. Жумладан, Саъди Сирожиддинов, Убай Орипов, Жўра Саидов, Содиқ Азимов, Маҳмуд Салоҳиддинов, Иброҳим Мўминов, Ҳабиб Абдуллаев мактабларининг самараси устоз-шогирд муносабатларининг жамият манфаатлари билан тўла мос келиши билан боғлиқ эканлигини таъкидлаш жоиз.

Халқимизнинг қўшиқ санъатида ҳам ўзига хос устоз-шогирд муносабатлари қарор топган. Устоз ҳофиз иштирок этган даврада шогирднинг берухсат қўшиқ айтиши ўзаро муносабатларда ҳурматсизик ҳисобланади. Устознинг изни билан қўшиқ айтган шогирдлар эъзозланади. Эл суйган ҳофизлар Жўрахон Султонов, Маъмуржон Узоқов, Комилжон Отаниёзов, Таваккал Қодиров ана шундай мактаб яратган устоз санъаткорлар бўлишган. «Сўз ва сознинг моҳир зарғари» бўлмиш Ўзбекистон Халқ ҳофизи Фаҳриддин Умаров мактаби мана ярим асрдан бери диёримизнинг барча санъат шайдоларини ўзига мафтун этиб келмоқда. Навосоз ҳофизнинг шогирдлари кўп соз. Улардан бири ҳам эл суйган хонанда, ҳам олим Ҳожиакбар Ҳамидов мана салкам 35 йилдан бери устози билан ижодий ҳамкор, ҳам фарзанд кабидир. Устоз ва шогирднинг бундай муносабатлари ҳозирги ёшлар учун ибрат мактабидир.

Замон ўзгаришига монанд касб-ҳунар турлари ҳам, устоз-шогирд муносабатлари ҳам ўзгаради. Ҳар бир фаолият тури ва касбнинг қадриятларга мос тарзда, муносабатларда ўзига хос ижтимоий-психологик қонуниятлар ҳам пайдо бўлади.

Устоз-шогирддан ва аксинча, шогирднинг устозидан, ота-оналарнинг ўз фарзандлари қобилиятларини шакллантиришда иштирок этувчилардан кутилмалари ва даъвогарлик даражалари ҳам ортиб боради.

Мамлакатимизда фуқаролик жамияти қуриш жараёни иқтисодий ислоҳотлар билан бирга, инсон тафаккури ва дунёқарашини тубдан ўзгартиришни тақозо этади. Энди одамларимиз хусусий мулкчилик психологиясига тўла кўникиб бормоқдалар, ишбилармон ва тадбиркорлик хислатлари намоён бўлиб, устоз-шогирд муносабатларини янги давр талаблари асосида ташкил қилишни кун тартибига қўймоқда. Ҳозирги ёшлар устоз танлашда чуқур ўйлайдилар, ота-оналари ва яқинларининг маслаҳатларига қулоқ тутадилар. Қайси соҳада бўлишидан қатъи назар устоз етук билим соҳиби, ўз ишининг устаси, обрўли, шогирдларига меҳрибон ва яхши ҳунар ўргата оладиган бўлиши керак. Энди тадқиқотчи диссертация ишини «ипидан игнасиғача» таҳлил қиладиган, аниқ маслаҳатини бера оладиган, ўз мактабига эга бўлган профессорни излайди. Шунчаки тақриз бериш ёки мақоласини чиқариш, номзодлик имтиҳонларини топширгандагина кўмаклашадиган илмий раҳбар-устозлардан ёшлар ўзларини олиб қочмоқдалар. Ўз навбатида устоз-профессор ҳам илмий тадқиқотнинг савияси учун «инжиқроқ ва талабчанроқ» бўлиб бормоқдалар. Улар кенг дунёқараш, эркин фикрли, иқтидорли, фидойи ёшларни ўзларига шогирд қилиб олишга ўз имкониятлари даражасида қарамоқдалар. Диссертация ишини «қўлбола» қилиб «ясаб» келиш касалидан фориғ бўлувчи талаблар тизими тобора ҳаётга кириб бормоқда. Бундай вазиятда устоз-шогирд муносабатлари демократик асосларга қурилмоқда, албатта устоз-шогирд муносабатларидаги эски иллатлардан ҳали тўла қутулганимиз йўқ.

Бугун жамиятимиз тараққиёти ҳам, оилаларнинг мустаҳкамлиги ҳам, бошқарувнинг самарадорлиги ҳам малакали кадрларга боғлиқ бўлиб қолганлиги ҳеч кимга сир эмас. Кадрларнинг салоҳияти, мутахассисларнинг кучлилиги эса

яна айланиб бориб, жамиятимизнинг дастлабки бўғини бўлмиш оилага бориб тақалмоқда. Бугун ота-онанинг ҳалол касб-ҳунарга эга эканлиги, улардаги тадбиркорлик уқуви, ишчанлик маҳорати, меҳнатга муносабати болани касбга йўналтиришнинг муҳим негизи бўлиб хизмат қилмоқда.

Америкалик олимларнинг аниқлашларича, агар оилада она эркин тадбиркор ёки умуман ишлаб чиқаришда яхши аниқ бир касбнинг соҳиби бўлса, 47—58 % ҳолатларда бола ҳам тадбиркор бўлиб етишар экан. Унинг отаси ёки яқин қариндошлари ҳам кичик ва ўрта бизнес соҳасидан бўлса, бу кўрсаткич 72%гачани ташкил этади. Демак, фарзандларимизда, қизларда ижтимоий фойдали касб ҳунарга, тадбиркорликка аниқ майил бўлиши учун ота-оналар, биринчи навбатда, оналарнинг илмли, тадбиркор, ақлли бўлишлари талаб қилинади. Бундай ақл ва салоҳият фарзандининг устозлари ва мураббийларига муносабатининг тўғри шаклланиши учун ҳам керак. Ваҳоланки, боласи ўқийдиган мактаб, коллеж ёки лицей, олий ўқув юртидаги шарт-шароитлар тўғрисида умуман тасаввурга эга бўлмаган ота-оналар ҳам бор. Баъзан улар фарзанди зиддиятли вазиятларга тушиб қолганда ёки малакасиз эканлиги маълум бўлиб қолганда ўқитувчиларни эслаб қолишади. Аслида боласининг тақдири учун масъулият унинг ҳунарли ёки илмли бўлиб етишиш жараёнида бевосита иштирок этаётган инсонлар билан қизиқиш, керак бўлса, улар билан биргаликда ҳамжиҳат бўлиш билан боғлиқ. Ҳозирги даврда кўплаб ота-оналар ўз жигаргўшаларини 1-синфга олиб бораётганда, кимнинг қўлига топшириш маъқулроқ эканлиги ҳақида ўйлайдилар. Айрим мактабларда малакали бошланғич таълим ўқитувчиси учун ўзига хос «кураш» ҳам кетади. Бу яхши ва табиий албатта. Гап бугун барча ўқитувчиларни айнан шундай рақобат муҳитида ишлашга ўргатиш, ўз устида тинимсиз меҳнат қилиб, ота-оналарнинг кутишларини оқлашга ўргатишда. Минг афсуски, шахси шаклланидиган, касбга йўналтириладиган масъулиятли паллада, яъни ўрта мактабда ва ундан юқорироқ даврларда негадир ота-оналар боласининг

устози, ўқитувчилари билан кам қизиқишади. Ҳаттоки, мактабда бўлиб ўтадиган ота-оналар мажлиси учун ҳам вақт тополмайдиган бўлиб қолади. Оқибатда, мактабни битириб, «ким бўлмоқчисан?» деган савол қўндаланг қўйилганда бола елкасини қисиб «билмадим» деб жавоб беради. Ота-она шундан кейин ўз таниш-билишлари орқали уста қидиришга, чеварни излашга ёки олий ўқув юртига киритиб қўйиш учун имкон излай бошлайди. Балки бугун Ўзбекистонда халқ хўжалигининг деярли барча тармоқларида амалга ошириш лозим бўлган ишлар кўп бўлишига қарамай, чўнтагида дипломи бўла туриб, бўйни масъулиятли ишларга эгилмаётганлар борлигининг асл сабаблари ота-онанинг, оила муҳитининг, устоз-шоғирдлик муносабатларининг етарли тўғри йўлга қўйилмаганлигидан келиб чиқаётгандир.

Зеро, психологик таҳлилларнинг кўрсатишича, инсон боласи ўзига яқинлар хулқига тақлид қилиб камол топади, ота-онасини бирламчи ўрнак сифатида қабул қилади. Агар устада, устозда, олимда ота-онасида бўлгани каби тақлидга лойиқ сифатларни ҳис қилсагина, унга астойдил ихлос қила бошлайди. Ота-онадаги ижобий хислатлардан андоза олгани каби устоз қўлига тушгач, фарзанд касб-ҳунарнинг сир-асрорларини ҳам сидқидилдан ўзлаштиришга ўзида куч, сабр-тоқат ва интилувчанликни топа олади. Кўриб турганимиздек, устоздан илм-ҳунар ўрганиш ва элга наф тегиши билан оилала ота-онанинг бу жараёнга муносабати ўртасида бевосита алоқа мавжуд. Шунинг учун мамлакатимизда кенг миқёсда амалга оширилаётган оила сиёсати, унинг манфаатларини ҳар томонлама ҳимоя қилиш ишларининг замирида ёшларни ҳаётга, касб-ҳунарга тайёрлаш, жамият равнақига ҳисса қўша оладиган етук кадрларга эга бўлиш каби эзгу ниятлар ётади.

ЯПОНИЯДА МЕХНАТ МЕНТАЛИТЕТИ

«Япон мўъжизаси» ҳақида кўп гапирилади. Турмуш шароитининг юқори даражаси, халқ фаровонлигининг ўсиши, миллатнинг равнақ топаётганлигига сабаб нима? Япония менталитетининг ҳозирги ривожига қандай мезонлар билан ўлчанади? Японча меҳнатга муносабат қайси омилларга боғлиқ? Ушбу бобда ана шундай саволларга жавоб беришга ҳаракат қилиб, «япон мўъжизаси»нинг айрим қирралари ҳақида фикр юритамиз.

Урушдан кейинги йилларда Япониянинг ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётида туб ўзгаришлар содир бўлди. Бундай жиддий ўзгаришга сабаб, одамларнинг жамиятда содир бўлаётган янги жараёнларни онгли суратда қабул қилиши ҳамда унга мойиллигининг кучли эканлиги ва иккинчидан, узоқ тарихий миллий анъаналар ва кадриятларни сақлаб қолиш орқали уларни янги шароитда янада ривожлантириш билан бевосита боғлиқ.

XX асрнинг охирларига келиб Япония юқори даражадаги ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлаб келдики, бу ўз навбатида қатор омиллар билан белгиланади. Энг муҳими — кунчиқар мамлакатада демократия асосий кадрият сифатида юқори даражада баҳоланади. Япония Конституциясига мувофиқ, Император халқ бирлиги ва давлатнинг симболи(рамзи) ҳисобланади. Кейинги ярим асрдан кўпроқ вақт мобайнида миллий даромаднинг энг юқори даражаси таъминланди, биргина саноат ишлаб чиқариш жиҳатидан дунёда иккинчи ўринга чиқиб олди. Бу, албатта, мамлакатда барқарор вазиятнинг шаклланишига олиб келди. Жамиятда вужудга келган тинч-тотувлик биринчи навбатда ижтимоий

шерикчилик даражасининг юқорилиги билан боғлиқ. Бу, айниқса, меҳнат муносабатларида ёрқин ўз ифодасини топади ва у узоқ вақтлардан бери ёлланма ишчиларга ҳам, тадбиркорларга ҳам ўзининг ижобий таъсирини кўрсатиб келмоқда. Корхоналар структурасида касаба уюшмаларининг интеграцияси рўй берди, бу меҳнат муносабатларини такомиллаштиришга таъсир этиб, унинг характери ва мазмунида тубдан ўзгаришлар содир бўлишига олиб келди.

Япония миллий характериға хос бўлган хусусиятлар меҳнат менталитетининг шаклланишиға асос бўлди. Булар: а) умумэтник белгилар билан тавсифланиб, энг аввало меҳнатсеварлик, гўзалликни ҳис қилиш — эстетик туйғунинг кучли эканлиги, анъаналарға узвий ва чамбарчас боғланганлиги, амалиётға доимий мойиллик ҳамда этноцентризмни ўз ичига олади; б) гуруҳий хатти-ҳаракатлар белгилари билан тавсифланиб, юқори интизом, раҳбарға содиқлик, бурч туйғуси билан характерланади; в) турмушдаги ўзига хосликлар билан тавсифланиб, мулойимлик, хушмуомалалик, пухталиқ, эҳтиёткорлик, тежамкорлик ва орасталиқни ўз ичига олади. Юқоридагилар японларнинг меҳнатға онгли муносабатларини шакллантиришға кучли таъсир кўрсатган.

Японияда меҳнат муносабатларининг асосий белгиси — иш билан таъминланган ходимнинг маълум корхонаға йўналтирилганлиги, унга мослашиши, самарадорликни ошиши учун шерикчилик ва ҳамкорликни таъминлашдир. Япония ишбилармонлари ёлланма меҳнатни инсон омилининг асосий таянчи ҳисоблайдилар. Муҳими — ёлланганларнинг доимий иш билан кафолатланганлиги ҳамда уларни ўқитиш ва малакасини ошириш, ишлаб чиқаришни бошқаришда иштирокини таъминланганлигидир. Бу ўз навбатида мулкдорлар демократиясини мустаҳкамлайди. Бошқаришнинг бундай шакли меҳнат муносабатларидаги фарқларға барҳам бериб, барқарорликни келтириб чиқаради, ўзаро зиддиятли ҳолатларни камайтиради.

Япония иқтисодий ташкилотлар федерацияси (НИК-КЭЙРЭН) мамлакат иқтисодиёти ривожланишининг асо-

си — барқарорлик ҳамда меҳнат муносабатларидаги ўзаро ҳамкорлик деб хулоса беради. Корхонада вужудга келтирилган ўзаро инсоний муносабатларсиз, ишбилармонлар ўртасидаги мустаҳкам меҳнат алоқаларисиз иқтисодиётдаги ривожланишга эришиб бўлмаслиги қайд этилади. Корхоналарда иштирокчиларнинг максимал даражадаги тенглиги таъминланади. Таниқли ишбилармон, «Сони» корпорациясининг раҳбари Морита Акконинг айтишича, «бундай тенглик бирор бир мамлакатда бу қадар мавжуд эмас». Жумладан, у таъкидлайдики, компания раҳбари «оқ ёқалилар»га ҳам, «кўк ёқалилар»га ҳам уларнинг мансаби, мавқеи, бойлигидан қатъи назар бир хил муносабат билдиришади, бу жамоани бирлаштиришга, уни янада мустаҳкамлашга хизмат қилади, демократик жараёнларни чуқурлаштиради. Айниқса, Япония касоба уюшмаси унга аъзо бўлмаган ёлланма ишчилар қизиқишларини ҳам қатъий ҳисобга олганлигини қайд этиш зарур. Бундай бирлашув Японияда урушдан кейинги даврда меҳнат менталитети ривожланишининг муҳим йўналиши ҳисобланади. Буни оғир ва мураккаб даврда ҳам тез суръатлар билан давом эттирилиши тавсия қилинади. Шунини айтиш керакки, бошқарувчилар билан ёлланма ишчилар ўртасидаги иш ҳақи тақсимоотида кескин фарқ сезилмайди.

Мамлакатда меҳнат муносабатлари юқори анъанавий кўникмаларга, ишбилармонликка, тартиб-интизомга асосланган. Корхоналарда ходимларга нисбатан уларнинг синфий онги, бирор гуруҳ, қатламга мансублигига қараб муносабат билдирилмайди, ишчи ёки хизматчи биринчи навбатда ўз раҳбаридан аввало доимий иш билан таъминлай олишларини сўрайдилар. Корхона хўжайини — тадбиркорлар эса уларга оддий ишчи сифатида эмас, балки ўз корхонасида маҳсулотлар етиштириш ва ишлаб чиқариш ривожланишини асосий омили, деб қарайдилар. Шундай қилиб, ҳамфикрликда, ҳамжиҳатликда бир хил қизиқишлар билан меҳнатни илмий асосда ташкил қилинади. Энг муҳими гуруҳий бирдамликка асосланиб иш юритилади. Японияда «Кёдотай» (бирлашма, жамоа) ташкилоти амал қилади. Бу ташкилот

тарихий анъаналарга содиқлигини кўрсатади. Унда жамоа меҳнатини ташкил қилиш ва турмуш тарзи конфоризм билан чамбарчас боғлиқ.

Японлар ташкилотни яхлит органик бирлик сифатида қабул қиладилар. Ҳар бир ташкилот учун характерли йўналиш — маълум бир масканда (қишлоқда ёки корхонада ва ҳ.к) умуминсоний масалалар қамраб олинади. Ташкилотда раҳбар томонидан оилавий муносабатлар каби бирдамлик ва ўзаро ҳамкорлик муҳити яратилади. Бундай муносабатларни «Оябун»-«Кобун» тизими сифатида қабул қиладилар. Яъни, раҳбар ва хизматчилар (ишчи) муносабатлари ота-бола муносабатларига ўхшаб кетади. «Оя» — ота, «Ко» — бола мазмунидан келиб чиққан. «Оябун» (бирлашма раҳбари) гуруҳнинг қизиқишларини ҳимоячиси сифатида иш кўради. Унинг қобилияти, салоҳияти, малакаси, шахсий лаёқати, мақоми туфайли «Оябун-Кобун» муносабатлари мустаҳкам асосга эга бўлади. «Кобун» (бирлашманинг бошқа аъзолари) ўзаро муносабатларда ака-укалардек, яқин қариндошлардек иш кўрадилар ва «Оябун» кетидан эргашадилар, улар бирлашма шаъни учун виждонан курашадилар.

Айнан корхона японлар учун умумий мақсад ва қизиқишларнинг марказлаштирилган қадрдон масканидир. Шунинг учун ишчилар ўзларини бир оила фарзандларидек ҳис қиладилар. Чунки корхона фақат ўз ходимигагина эмас, балки унинг оиласига ҳам жиддий эътибор қаратади. Бундай эътибор ходимнинг оиласи учун уй-жой қуриб бериш, дам олиш ва сиҳатгоҳларга юбориш, мактабгача тарбия муассасаларини ташкил қилиш, саёҳатга юбориш, кредит бериш, спорт билан шуғулланишларига имконият яратиш кабиларда яққол кўринади. Мазкур корхонада ишлайдиган ходимнинг квартира тўлови ҳам анча арзонроқ, шунинг учун ҳам ҳар бир оила ўзи меҳнат қилаётган корхонага кўпроқ эътибор қаратади. Демак, оила корхонанинг доимий диққат-марказида бўлади. Кейинги вақтларда ишчининг вафотидан кейин ҳам уни корпорацияда «қолдириш» анъанаси туғилди. Яъни марҳумнинг хотирасига ҳурмат-эҳтиром билдирилади,

унинг кўп йиллик меҳнати ишлаган корхонаси томонидан қадрланади.

Бундай йўл билан собиқ ишчига «компания кишиси» деган ўзига хос доимий ёдгорлик ўрнатиладиган бўлди. Бошқача айтганда компанияда «менинг корхонам — менинг уйим» деган умумий туйғу шакллана бошлади. Демак, компания ўз ходимининг бутун умр йўлларини аниқлайди ва таъминлайди, унинг турмуш тарзини белгилайди, яъни ишчиларнинг никоҳ тўйларидан тортиб, сўнгги манзилга қадар бўлган жараённи қамраб олади, бундай шароитда ходим фирмага мустақкам боғланиб қолади, ундан алоқасини узмайди, бутун тақдирини шу компания билан боғлайди.

Иқтисодий ривожланиш даражаси корхонада қулай ижтимоий муҳитнинг яратилиши ҳамда сиёсий барқарорлик кафолатлари билан чамбарчас боғлиқ. Унинг ғоявий асосини анъанавийлик ташкил қилади. Ундаги муҳим мажбурият — жамият осойишталигини сақлашдан иборат. Бу ерда объектив сабаб иқтисодиётни юқори даражага кўтариш бўлса, субъектив омил сифатида сиёсий тизимнинг такомиллашишидир. Бир томондан парламент, партиялар, давлат қурилиши тамойиллари; иккинчи томондан миллий қадриятларга асосланган анъанавий маданият, юриш-туриш, ахлоқий нормалар муҳим ўрин тутди.

Японияда аёлларга нисбатан жамиятни барқарорлаштирувчи куч сифатида қаралади. Ўтган асрнинг 90-йилларида аёллар аҳолининг ярмини ташкил қилган, шу каби ишловчиларнинг 50,3 фоизи аёллар бўлиб, уларнинг 52 фоизи турмуш қурганлардир. Аёлларнинг асосий қисми идора хизматида ишлайдилар. Япон аёлларининг ўзига хос хусусияти шундаки, уларнинг кўп қисми иқтисодий жиҳатдан анча фаол. Аёлларнинг аксарияти оилавий корхоналарда ишлайдилар, шунингдек уй ишлари билан шуғулланадилар, яна бир қатлами вақтинча ёлланганлардир. Бунинг сабаби шундаки, аёллар оила қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда вақтларини эркин тақсимлашлари мумкинлиги ва иш

кунларини ўзлари бошқаришларини қатъий ҳисобга оладилар. Бундан ташқари, ҳомиладорлик пайтида ва бола тарбиясида улар одатда вақтинча таътилга чиқишни ҳам ва вақти келиб, албатта, ишга қайтишни ҳам қатъий ҳисобга оладилар.

Шуни таъкидлаш жоизки, аёллар ишга фақат оилавий даромадни кўпайтириш учунгина эмас, балки шахсий эҳтиёжларини, ижтимоий мўлжалларини қондириш мақсадида қизиқиш билан борадилар. Аёллар меҳнат фаоллигининг муҳим сабабларидан бири психологик-руҳий омиллар билан боғлиқдир. Япон аёллари ўзларининг қобилиятларини кўрсатиш, имкониятларини намоён қилиш ва бошқа маънавий эҳтиёжлари нуқтаи назаридан меҳнат қиладилар. Қизларнинг кўпчилиги мактабни тамомлагач, коллеж ва университетларга кирадилар. Биринчисида оила иқтисоди ва кўникмаларини ўрганадилар ва кўпинча ўқитувчи мутахассислигини эгаллайдилар. Иккинчисида гуманитар йўналишдаги аниқ мутахассисликларни танлайдилар.

Ишлаб чиқаришда доимий равишда ижодий фаолият ва бўш вақтдан унумли фойдаланиш учун кенг имкониятлар яратилган. Меҳнатга лаёқатли фаол ишчиларни кўпайтириш билан уларнинг қайта малака ошириш тизими такомиллаштирилган. Малака оширишни улар ўзларининг бурчлари ва ҳаётий зарурият, деб ҳисоблайдилар. Японлар дарҳақиқат жуда кўп ишлайдилар ва меҳнатни ташкил қилиш «инсон-корхона» тизими асосида амалга оширилади. Ижтимоий фикр натижаларига кўра, сўралувчиларнинг 50 фоизи японларнинг гурури мамлакатда юқори даражада тартиб ўрнатилганлигини, учдан бир қисми «Япония табиатининг гўзаллигини», тарихи ва анъаналарини ҳамда халқ истеъдодини, 30 фоизи «юқори таълим даражасини», «япон маданияти ва бадий муваффақиятларини, эркин ва осуда жамият» эканлигини таъкидлайдилар. Қизиғи шундаки, ҳозирги япон ёшлари «яшаш учун ишлаш керак» деган шиорни танлайдилар. Катта ёшдагилар эса «ишлаш учун яшаш керак» деган фикрни билдирадилар. Демак, ҳозирги замон япон ёшлари-

нинг меҳнат мотивлари ёши катталарникидан мутлақо фарқ қилади. Уларнинг аксарияти меҳнат шахсий-оилавий ишларга халақит бериши керак эмас, деб ҳисоблайдилар.

Ҳозирги япон ёшлари олдинги авлодларга нисбатан жисмоний жиҳатдан анча чиниққан ва ривожланганлиги билан ажралиб туради. Токио, Йокогама, Сака каби йирик шаҳарлардаги кўчалардан юрсангиз, бўй-басти келишган, новчадан келган япон ёшларини кўрасиз. Улар сезиларли тарзда жисмоний жиҳатдан ўзгаришган. Масалан, 1985 йилда 14 ёшли мактаб ўқувчиси 1959 йилдаги тенгдошига нисбатан бўйи ўртача 17 см, оғирлиги 14 кг. кўпдир. Ёшлар жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам шуғулланишади. Уларда, айниқса, бейсбол, тоғ чанғиси, теннис, каратэ, ушу оммалашган. Бундай жисмоний ўзгаришлар кўпроқ эркакларга хос бўлиб, аёлларда унчалик сезилмайди.

Бир неча йил аввал Японияда «Синдзинруй» деган сўз кенг оммалашган эди. Уни «янги инсоният», «одамларнинг янги нави» деб таржима қилиш мумкин. Японлар бундай янги сўзлар билан янги реаллик вужудга келаётганлигини яхши билишади, яъни аввалги аждодларининг ижтимоий, иқтисодий, маънавий ҳаётидан тубдан фарқ қилувчи, янгича турмуш тарзига асосланган, янгича фикрлайдиган, эртанги кунга бошқача кўз билан қарайдиганлар шаклланганлигини билдиради. «Ёшлар ҳақидаги оқ китоб» рисоласининг муаллифлари «Синдзинруй» категориясига 80-йилларнинг ўрталаридаёқ бошланғич синф, ўрта мактаб, талабалар ва ишчи ёшларни киритганлар. Ўша авлод ҳозирга келиб мамлакатнинг равнақига муносиб улушларини қўшмоқдалар. Шу соҳа бўйича шуғулланаётган олим А Сасида юқоридаги категорияга 1956 йилдан кейин туғилганларни киритади. Сасиданинг ҳисоб-китобига кўра, «янги авлод» ҳозир 50 миллиондан ортиқ кишиларни ўз ичига олади. Уларнинг 24 фоизи ишчилардир. 90-йилларга келиб, бу қатлам аҳолининг 52 фоизини ташкил қилиб, уларнинг 48 фоизи ишчи кучлари эди. Тубдан рўй берган ўзгаришлар мактабда, уйда, кўчадаги хатти-ҳаракатларда яққол кўринади. Шундай

қилиб, ҳозирги замон япон ёшлари ўзларининг меҳнатга муносабатлари, маънавияти, маданияти, кийиниши, юриш-туриши, катталарга муносабати, ижтимоий мўлжаллари жиҳатидан алоҳида ажралиб турадилар.

Кейинги вақтларда Японияда бўш вақтдан фойдаланишнинг имкониятлари тобора кенгайиб бормоқда. Агар 50-йилларда японлар бўш вақтида радио эшитиш, сумо кураши ва бейсбол билангина шуғулланган бўлсалар, 60 йилларда унга кинотеатрга бориш, боулинг ўйнаш, саёҳатга чиқиш қўшилган. Сўнги пайтларда эса улар ўзларини такомиллаштириш, фаолиятини чуқурлаштириш, турмуш даражасини яхшилаш билан боғлиқ югуриш, сузишни кундалик одатга айлантирганларини кузатиш мумкин. Албатта, глобаллашув жараёни билан бирга япон менталитетида жиддий ўзгаришлар юз берган.

Ҳозирги Японияда моддий рағбатлантириш одамларнинг меҳнат фаолиятини такомиллаштиришда муҳим ўрин тутди. Унинг асосини, албатта иш ҳақи ташкил қилади. Японияда узоқ вақтдан бери «умрбод иш ҳақи» концепциясига амал қилиб келинди. Бу умрбод эҳтиёжларни қондиришга қаратилган тизим эди. Шундай қилиб, ойлик маош кундалик эҳтиёжларга, секин-аста тўпланган йиллик даромад узоқ муддатларга фойдаланиладиган нарсаларни олишга сарфланади. Шунингдек, шахсий жамғармалардан фавқулудда ҳолатлардагина фойдаланишлари мумкин. Шу тариқа японлар ҳар бир ишларини режали ташкил қиладилар.

Японлардан агар шунчалик юқори суръатдаги иқтисодий ривожланиш учун ресурсларни қаердан оласизлар деб сўрасангиз, улар образли қилиб, ягона ресурс «бош кийим остида» деб жавоб қайтарадилар. Яъни улар ақл ва тафаккур салоҳиятидан энг кўп даражада оқилона фойдаланадилар. Шунинг учун Япониянинг асосий бойлиги — ақл салоҳият эгалари бўлган халқидир. Асрлар оша оғир ва мураккаб меҳнат жараёни туфайли япон халқининг ўзига хос менталитети шаклланган. Унинг асосий хусусияти меҳнатни олий қадрият сифатида билишидир. Шунингдек мақсад йўлида собитлик,

сабр-тоқат, ҳаракатчанлик, юксак ирода, ҳар қандай фойдали ишга сидқидилдан ёндашув асосий хусусиятлардандир. Улар қийинчиликларни матонат билан енгиб ўтишга ўрганганлар. Мамлакат тақдирини ўзларининг тақдирлари билан уйғун кўра оладиган ватанпарварлардир. Албатта, миллий ғурур ўзлари бажараётган ишга содиқлиги, ташаббускорлиги ва фаоллигида яққол кўринади.

Эрталаб темир йўл станциялари, метро бекатлари, автобус тўхташ жойларида ихчам ва хушбичим, ишчан ва сергак қиёфадаги покиза японларни кўрасиз. Улар шу ерларда ҳам тартиб билан ҳаракат қиладилар. Японлар бориға шуқр қилишға ўрганган халқ. Японлар оғир уруш ва урушдан кейинги йилларда бир бурда нонға ҳам шуқр қилиб, метиндек иродаларини қаҳрамонларча намоёиш қилдилар, мамлакатни ва миллатнинг истиқболиға ишонч билан қарадилар. Фақат ўтган асрнинг 80 йилларига келиб, ишчи ва хизматчиларнинг маошлари ривожланган мамлакатлардан ўзиб кетди. Меҳнат унумдорлиги иш ҳақиға қараганда анча юқори бўлди. Шундай қилиб, меҳнат унумдорлигини юксалиши жиҳатидан эса ғарбға қараганда анча олдинға ўтиб кетдилар. Япон ишчилари ва хизматчилари ўзларига топширилган ишға масъулияти юқорилиги билан ажралиб турадилар. Улар иш жойлари, фирмаларининг гуллаб-яшнаши учун юракдан қайғурадилар ва бунда ўзларининг манфаатдорликларини ҳеч қачон унутмайдилар ва буни очиқ-ойдин тан оладилар.

Янги жамият қуришнинг мураккабликлари японларни фақат меҳнатсевар қилиб қолмасдан, тежамкор кишиларға ҳам айлантирди. Японлар нарсалар, турли шоҳона жиҳозлар тўплашни, хонадонни тўлдириб ташлашни хуш кўрмайдилар. Япон хонадонларида қимматбаҳо мебеллар жуда кам учрайди. Хонадон учун керакли нарсалар эса ҳаракатдаги жавонларда тартиб билан сақланади. Улар фақат зарур, кундалик турмушда ҳамиша ишлатиладиган жиҳозларнигина танлаб сотиб оладилар. «Бизда қашшоқлар ҳам, ўта бой кишилар ҳам кўп эмас» дейдилар японларнинг ўзлари. Шунинг учун

япон оилаларининг 90 фоизи ўзларини «ўрта бўғин»га мансублигини таъкидлайдилар.

Японлар тўплаган жамғармаларини «қора кун» учун сақлаб қўйишни одатга айлантирганлар, чунки бундай жамғарма турли табиий офатлар рўй берса, оилавий муаммолар пайдо бўлса асқотиши мумкин. Демак, япон халқи фақат меҳнати билангина эмас, балки меҳнат жамғармалари билан ҳам мамлакат иқтисодиётини юксалтириш учун фаол кўмаклашадилар.

Япон мўъжизасининг муҳим сабабларидан бири бирга-ликдаги ҳаракат, бирлашиш, умумий фикрга келишиш, яъни консенсусга боришдир. Бунинг натижасида японлар йирик компанияларга бирлашдилар. Урушдан кейинги иқтисодиётнинг ривожланишини «Джэпэн инкорпорейтед» акционерлик компаниясига бирлашув билан боғлиқ деб кўрсатишади. Мутахассисларнинг айтишича, бу компания ҳукумат ва бизнеснинг ўзаро алоқадорлик тизимига асос бўлган. Япония миллий кадриятлар ва чет эл тажрибасини моҳирлик билан киритиш асосидаги узоқ муддатга мўлжалланган иқтисодий сиёсатни олиб бормаганда эди, мўъжиза ҳақида гапириш қийин эди. Японлар режалаштириш билан бозор иқтисодиёти уйғунлигини самарали таъминлаганлар. Бундай сиёсатнинг икки томони бор: ишлаб чиқаришни мақсадли ташкил этиш ва саноатни тубдан қайта қуриш. Бундай жараённи давлатнинг фаол таъсири ва аралашувисиз амалга ошириб бўлмасди. Япон иқтисодчиси С. Окитанинг айтишича, меҳнат унумдорлигининг ўсишига сабаб, узоқ вақтларга мўлжалланган иқтисодий сиёсат ва ҳукумат томонидан хусусий тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш, саноатни қайта жиҳозлаш, илғор чет эл технологиясидан фойдаланиш ва, албатта, илмий техника ютуқларидир.

Японлар Эйфель минорасининг Токио нухасини сейсмик ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда ундан ҳам баландроқ қилиб қурганлигини, Америка «Диснейлэнд»и нухасини ажойиб қилиб яратганлигини бутун дунё яхши билади. Улар америкача гамбургер, болгарча йогурт, немисча сосиски,

русча пирожки ва итальянча пиццаларни япон харидорларибоп қилиб ўзлари қайтадан яратдилар, «японияда ишлаб чиқарилган» тамғаси шу туфайли ҳам бутун дунёда машхурдир. Улар ҳар бир нарсага ижодий ёндашадилар.

Меҳнатсеварлик япон миллий характерининг муҳим белгиси албатта. Бироқ, меҳнаткашлик бошқа халқларга ҳам хос хусусият. Масалан, немислар ёки инглизларни, корейслар ёки америкаликларни меҳнаткаш эмас, деб бўлмайди. Лекин, немис ва япон меҳнатга муносабат жиҳатидан бир хил эмас. Немислар ҳисоб-китобли, ўлчамли, тежамкор бўлсалар, японлар шу хусусиятлар билан бирга ўзларининг ички иштиёқлари, ишга чин кўнгилдан ва қониқиш билан онгли ёндашишлари туфайли ажралиб турадилар. Улар ички гўзал туйғуларини меҳнат жараёнида ҳам ёрқин кўрсата оладилар, иш жараёнида бир-бирларига жуда самимий муносабатда бўладилар ва ниҳоятда берилиб машғулотни бажарадилар.

Японлар амалиётчи кишилардир. Улар велосипед ихтиро қилишдан кўра, дунёда тўпланган илғор тажрибалардан моҳирона фойдаланиш илмини кўпроқ ўрганадилар. Япон менталитетидаги ўзига хос хусусиятлардан яна бири, ҳар бир оила ўз фарзандига мукамал таълим беришни пухта режалаштиришидир. Бунинг учун улар махсус жамғарма тўплайдилар, уни фарзанд камолоти учун аямайдилар, бошқа энг муҳим нарсалардан воз кечиб бўлсада, таълим жараёнини ўз вақтида амалга оширадилар. Фарзандларини доимий назорат остига оладилар, улардан ҳисобот сўрайдилар. Японлар мактаб партасиданоқ ўзларини англаш ва бир-бирларини қўллаб-қувватлаш илмини ўрганадилар. Бу уларнинг асосий ҳаёт фалсафаси ҳисобланади. Японлар қуйидаги ҳаёт қоидаларига қатъий риоя этишни маъқул кўрадилар:

- а) қандай бўлишидан қатъи назар вазиятга мослашиш;
- б) белгиланган қоидага риоя қилиш имкониятини топиш;
- в) айш-ишрат ва хурсандчилик чегарасини билиш;
- г) бахтсизликнинг сабабини ўзидан қидириш.

Японлар ишлари юришмаса ёки ҳаётда омадсизликка учраб, бахтсиз бўлиб қолсалар ўзгалардан кўрмайдилар.

Сифат — япон миллатининг фахри. Сифат — бу японча турмуш тарзи дегани ҳамдир. Сифат орқали Япония ҳар жиҳатдан мукамаллик сари қадам ташлади, десак муболаға бўлмас. Маҳсулот сифати, бошқариш сифати, шахслараро муносабат сифати ва корхоналар фаолияти сифатига алоҳида эътибор берадилар. Японияда сифатни юқори даражага кўтариш умуммиллий вазифадир. Буни Япония олимлари ва инженерлари уюшмаси бошқаради. Ташкилотнинг ташаббуси билан 1950 йилдаёқ мамлакатга сифат назорати назарияси асосчиси, америкалик олим Э. Деминг таклиф қилинган. Бу воқеа билан япон менежерлари томонидан ёппасига сифатни бошқариш услубини ўрганиш бошланиб кетди. Ўқув жараёни бошқарув аппаратининг барча соҳаларидан тортиб, оддий ишчигача етиб борганлигини қайд этиш зарур. Муҳим томони шундаки, сифат устидан назоратни ишчининг ўзи олиб боради. Демак, ўз-ўзини назорат ва ишчи томонидан сифат учун шахсан жавобгарлик аниқ йўлга қўйилган. Э. Деминг «сифатни яхшилаш ҳисобига меҳнат унумдорлигига эришишни японлардан кўра бошқа ҳеч ким яхши тушунмаса керак» деган эди. Япон менежерини сифатсиз маҳсулотлардан кўра деффектга олиб келадиган камчиликнинг сабаби кўпроқ қизиқтиради. Шунинг учун японлар жараённи кузатадилар, маҳсулотни эмас, улар илк босқичдаёқ сифат учун курашадилар. Ана шунда маҳсулот ўз-ўзидан сифатли бўлишига улар қатъий ишонадилар.

Япон мўъжизасининг ижодкори, албатта, халқ. Тез юрар поездлар, Япон денгизидан ўтадиган узоқ масофали кўприк, энг узун ер ости йўли, улкан саноат корхоналари ва аэропортлар, аёло сифатли улкан океан танкерлари ва мукамал телевизорлар яратилишининг ортида унинг ижодкорлари камтарин япон ишчилари турибди.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, Японияда меҳнат билан капитал ўртасидаги ўзига хос муносабатни натижаси уйғунлик ва ҳамфикрликдир. Албатта, мамлакат сиёсий ҳаётини демократлаштириш шароитида меҳнат билан капитал

Ўртасида қарама-қаршилиқлар рўй берган. Шундай шароитда япон тадбиркорлари ҳукумат билан яқиндан алоқада бўлиб, иш ташлашларнинг олдини олишга муваффақ бўлганлар, синфий курашларга барҳам берилган. Бундан ташқари, япон тадбиркорлари меҳнат зиддиятларини ҳал қилишнинг тинч ва келишув йўлини танлашни афзал биладилар. Меҳнат унумдорлиги ўсишини сақлаб қолган, олдиндан ўйланган иш ҳақини ошириш тизими яратилган. Айни пайтда мақсадли ижтимоий сиёсат юритилган. Худди шу даврда миллатни ўзига хос менталитети умумийликка интилиш, консенсусга мойиллик, бурч туйғуси кучли сақланган. Албатта, йилдан-йилга иш ҳақининг ўсиши ўз-ўзидан кечмаган. Ишчилар билан тадбиркорлар ўртасида мураккаб кураш ҳам давом этганлигини кузатиш мумкин. Булар охир оқибатда келишув билан яқунланган.

Япония корхоналарида вужудга келиши мумкин бўлган зиддиятли ҳолатларнинг олдини олиш бундан ярим аср муқаддам ҳам йўлга қўйилганди. Масалан, йирик машина-насослик корхоналари «Тоёто мотор» ва «Ниссан мотор» корхоналари 50-йилларда иш ташлашлар туфайли оғир аҳволга тушганди. Компания раҳбарлари ишчилар маошини ошириш, меҳнат шароитини яхшилаш ва бошқа ёнбошишларга мажбур бўлганди. Кейинроқ эса компания заводларида иш ташлашлар бошланишидан аввалроқ ўзаро алоқаларни мустаҳкамлаш тамойили асосида зиддиятли ҳолатларнинг ечими топилган. Раҳбарият билан ишчилар ўртасидаги уйғун муносабатлар оқибатида «бешиқдан қабргача Тоёто билан» деган концепция вужудга келганлигини таъкидлаш керак. Компанияда бошқарувчининг асосий вазифаси одамлар билан муносабатлар муаммоси бўлган. Албатта, маҳсулот ва пул бизнеснинг муҳим ҳалқалари, лекин японлар учун асосийси инсон ва унинг манфаатларини ҳимоя қилишдир. Натижада компанияда ярим аср орасида иш ташлашга барҳам берилди.

Таҳлиллар шуни кўрсатдики, компанияда иш ҳақининг асосий қисми ойлик маош сифатида берилади, шунингдек,

ҳар ярим йилда бериладиган иш ҳақи тизими жорий қилинган. «Ниссан мотор» заводларида эса меҳнат унумдорлиги ортишининг ва маҳсулот сифатлилигининг сабаби фақат янги технологиялар ишлаб чиқаришни автоматлаштиришгагина боғлиқ эмас. Иш жараёнларини асосий қисмини роботлар бошқаради. Қизиғи шундаки, улар таниқли эстрада артистлари номи билан аталади, уларнинг суратлари эса цехларни безаб туради. Цехлар тоза, тинч ва осуда бўлиб, иш жараёни бир маромда давом этади. Ҳамма ўз иши билан банд, ишловчилар келиб-кетувчи экскурсантларга, ҳатто чет эллик мартабали меҳмонларга ҳам иш жараёнида қайрилиб ҳам қарамайдилар.

Ёш ишчиларга талабчанлик кучли бўлган ўша вақтларда улар, асосан, заводнинг ётоқхоналарида яшаганлар. Бунда улар қаттиқ назорат остида бўладилар. Одатда японлар шанба куни ҳам ишга чиқадилар. Агар шу куни ишлашни хоҳламасалар бир йилда икки марта бериладиган «бонус»дан маҳрум қилинадилар. Японлар ишлаб «мазза» қилиш санъатини кунт билан ўрганганлар. Японияда ишдан озод қилинган ишчи кучлари, асосан, маиший хизмат соҳасига — савдо дўконларига, ресторанлар, меҳмонхоналар, дам олиш масканлари хизматига юборилади. Бундан ташқари, Япония аҳолисининг узоқ умр кўриш даражаси меҳнат жараёнига ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Япониядаги йирик «Идемицу Косан» миллий нефть компаниясини бошқарган С. Идемицу «Агар Карл Маркс Японияда туғилганда эди» номли китобни ёзган. Унда бундай вазиятда Маркс С. Идемицуга ўхшаган тadbиркор бўлур эди, чунки Японияда синфий антагонизм мавжуд эмас, капитал билан меҳнатнинг уйғунлиги равнақ топмоқда деб ёзилган.

Инсон салоҳияти концепцияси япон менталитетининг кейинги давр ривожланиши учун пойдевор бўлди, десак муболаға бўлмас. Чунки бунда меҳнат шароити инсоннинг қобилиятларини муҳофазалаш ва уни ривожлантиришга имконият яратиб беради. Японияда меҳнат мазмунининг ўзгариши, ишлаб чиқариш жараёни ишчи кучи билан тўлиқ

таъминланганлиги, ходим бир неча операцияларни бирваракайига бажара олиши, малакасини ошириб бориши, меҳнат жараёнида ишдан қониқиш учун шароитнинг яратилганлиги ва монотон меҳнатдан воз кечилганлиги, ишчи кучлари тизимидаги ёш жиҳатдан гуруҳларнинг ўзаро нисбати, ёши катта ишчиларнинг тобора кўпайиб бориши билан белгиланади. Меҳнат мазмунидаги бундай ўзгаришлар ўзининг натижаларини бера бошлади. Ишлаб чиқаришда алоҳида операцияларни тақсимлаш жисмоний толиқишнинг олдини олиш, ёшига қараб иш операцияларини белгилаш хизматда кўтарилишни таъминлаш ва ҳоказолар билан боғлиқ. Ишчиларда «мен маҳсулот ишлаб чиқаришни назорат қила оламан» , «ишим ўзимга ёқади», «бирваракайига бир неча операцияларни бажаришга имконият мавжуд», «меҳнат шароити менинг имкониятларимга мос келади» каби фикрларни билдирадидилар.

Японияда ишчилар йиллик дам олишга жуда кам чиқадилар. Агар бир оз тоблари қочиб қолса ҳам ишни давом эттираверадилар, дангасалик қилишмайди, улар хатто дам олиш кунларидан ҳам унумли фойдаланадилар. Ишга бормаслик, яъни прогул бошқа мамлакатларга қараганда жуда кам. Меҳнат таътилидан охиригача фойдаланмайдилар. Улар компанияга керакли эканликларини жуда яхши ҳис қиладилар. Меҳнат таътилида узоқ вақт бўлишни компанияга нисбатан ҳурматсизлик, деб ҳисоблайдилар. Уларда компанияда иш стажи қанчалик кўп бўлса иш ҳақи ҳам шунчалик ўсиб боришини яхши биладилар, ўзларининг манфаатдорликларини ҳеч қачон унутмайдилар.

Бундан ташқари, бошқа компанияга ўтиб кетиш муносабати билан меҳнат стажи «куяди». Шундай қилиб, катта меҳнат стажига эга бўлганлар кўпроқ маош оладилар. Айни пайтда хизматда кўтарилиш фақат меҳнат стажи билангина эмас, балки қобилияти, малакаси, берилган топшириқни қай даражада бажарилишига ҳам боғлиқ. Буни илмий ходимлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Масалан, аспирантурани битирган ёш ходим икки йил профессор ассистенти бўлиб

ишлагандан сўнг, доцентликка ўтказилади. Олти йиллик доцентлик фаолиятидан сўнг эса профессорликка ўтади. Шуниси муҳимки, у вазифани тўлиқ бажармаса, юқоридаги муддатлар чўзилиши мумкин. Хаттоки, ассистент Нобель мукофотига сазовор бўлса ҳам, у 8 йил муқим ишламаса профессор бўла олмайди. Бундай қатъий талабни ҳар бир япон илмий ходими яхши тушунади ва унга ўзига хос тайёргарлик билан кириб келади. Бундай тартибнинг илк кўникмаси япон оиласидан бошланиши сир эмас. Болани камолатга етказишда японларда ахлоқий тарбия тизими яратилган. Оилада энг аввало японларга хос менталитет ёки бошқача айтганда характер шаклланади. Шунингдек, давлат талабига мос ахлоқий сифатларни тарбиялашга қаратилган фаолият олиб борилади. Шундай қилиб, фуқаролик асоси тарбияланиб боради. Бундай йўналишлар миллатни тарбиялашга қаратилганлиги билан ажралиб туради. Японлар учун инсондан қимматлироқ нарса йўқ. Инсон омили Япония тараққиётининг асоси ҳисобланади. Япон миллий характериға хос хусусиятлар юқорида ҳам таъкидлаганимиздек, энг аввало меҳнатни қадрлаш, унга онгли муносабатдир. Интизомға бўйсунуш эса ҳар қандай қонундан ҳам устувор туради. Интизомни бузиш японларда ватанға ҳиёнат билан тенг кўрилади. Буларнинг ҳаммаси жамоа асосида олиб борилади. Японлар ўз устларида тинимсиз изланишлар олиб борадилар, сабаби изланишни бировдан кам бўлмасликнинг асоси, деб ҳисоблайдилар ва ақл-тафаккурларидан мақсадли фойдаланадилар. Японлардаги юқори фаоллик ва ташаббускорликни бирорта мамлакатда топиш қийин. Вебер таъкидлаганидек, ривожланган масъулият туйғуси билан бир қаторда шундай тафаккур тарзи қарор топиши керакки, унинг учун меҳнат бирдан бир мутлақ мақсад, даъватға айлансин.

Японлар ўзларига хос тараққиёт йўлини урушдан кейинги тикланиш давларидаёқ белгилаб олган эдилар. Ўтган асрнинг 80-90-йилларида Японияда биринчи навбатда қуйидаги муҳим долзарб масалаларни ҳал қилиш вазифалари кўндаланг бўлган эди. Булар:

- инқирозсиз ва ларзаларсиз иқтисодий ривожланишни таъминлаш;
- ижтимоий жараёнларда зиддиятсиз ҳолатларни вужудга келтириш;
- турли даражада ривожланган мамлакатлар билан уйғун ўзаро муносабатларни мақсадга мувофиқ олиб бориш;
- энг қулай демографик вазиятни вужудга келтириш;
- экология ва хом ашё муаммоларини ҳал этишнинг сифатли механизмини яратиш.

Бундай муаммоларни ҳал этишга йўналтирилган турли концепцияларни ишлаб чиқиш ва ривожланишнинг янги моделини яратиш учун кўпдан кўп ҳукумат ва ижтимоий ташкилотлар, илмий институтлар ва университетлар, давлат раҳбарлари, олимлар, маданият арбоблари ўзларининг баракали улушларини қўшдилар. Япония учун иқтисодий хавфсизликни таъминлашга қаратилган анъанавий концепцияларни ишлаб чиқиш гоят муҳим аҳамиятга эга. Бундай концепция доирасида хом ашё ресурслари билан боғлиқ бўлган, жаҳон хўжаликлари жараёнига мувофиқ келувчи амалий масалалар ўз ечимини топа бошлади. Бунинг учун япон аналитиклари иқтисодиёт ва илмий техника тараққиёти бўйича жаҳондаги вазиятни пухта ва атрофлича ўрганиб чиқдилар. Бу Япония учун илғор технологияларни жорий қилиш, самарали усул ва воситаларни олиб кириш ва тараққиётнинг янги босқичига чиқиб олишда муҳим роль ўйнади.

Японияда фан ва техника ютуқларини жамият ривожланишига, ҳаётга татбиқ этиш ҳам индивидуал, ҳам ижтимоий характерга эга бўлиб борди. Жумладан, иқтисодий режалаштириш Бошқармаси тадқиқоти экологик, энергетик ва демографик вазиятни юмшатишга, халқаро алоқаларни мустаҳкамлашга, хавфсизликни таъминлашга, халқ фаровонлигини юксалтиришга хизмат қилди.

Япон меҳнаткаши учун ҳар қандай ҳолатга экзистенциалистик ёндашув мутахассислар таъкидлаганидек инсонни онгли, ҳушёр, ўзини онгли мавжудот сифатида

доимий англаш ва ҳис этиб туришга ундовчи кучдир¹. Бундай ёндашув инсонда ташқи шарт-шароитларга мослашувчанлик, ўзини ўзи муҳофаза эта билиш, мунтазам равишда такомиллашувга эҳтиёж сезиш хусусиятларини таркиб топтиради. Экзестинциалистик ёндашув кишини конформизмдан, яъни ҳамма нарсага кўникиб кетаверишдан, ортиқча қаноатдан, бепарқлик ва лоқайдликларга берилишдан халос бўлишга, ўз сўзи ва ўз нуқтаи назари, эътиқодига қатъий ва барқарор бўлишликка даъват этади. Экзестинциализм ўз сўзи, иши ва тақдири учун масъуллик ҳиссини ҳам таркиб топтиради.

Японлар сергак халқ, улар ўз тақдирига жиддий қарайдилар, ҳар қандай масалага аниқ мақсад нуқтаи назаридан ёндашадилар, бепарқлик уларнинг душмани, ўз ишига юксак эътиқод билан, чин дилдан ёндашадилар ва бунинг учун охирига қадар курашадилар. Японларда жамоадан айрича иш тутиш маъқул кўрилмайди. Бу инсоннинг ижтимоий бегоналашувини келтиришини яхши биладилар.

Кейинги вақтларда ташкилот маданияти деган термин илмий муомалага ҳам киритилди. Ушбу масала бўйича тадқиқот олиб бораётган таниқли социолог М. Бекмуродовнинг фикрича, ташкилот маданияти муассасанинг нафақат ишчанлик хусусиятини ифодалайди, балки ташкилотга хос бўлган маданиятнинг ҳар бир ходим хатти-ҳаракатларида акс этиши, шахснинг феъл-атворлари мотиви даражасига юксалишини назарда тутди. Ташкилот маданияти ходимлар томонидан ўз-ўзича ўзлаштирилмайди, балки режали асосларда изчиллик билан мутахассислар онги, руҳиятига сингдириб борилади.

Ташкилот маданияти Япония фирмаларида одатда ходимлар томонидан саккиз ой мобайнида тўла-тўқис ўзлаштирилади. Бунинг учун ҳар куни иш бошланишидан олдин умумий мажлис чақирилади. Ҳамма билан биргаликда

---

¹М. Бекмуродов.,А. Бегматов. Миллий менталитет ва раҳбар маънавияти. Т.,2003, 10 бет.

ташкилот гимни ижро этилади. Ходимлар хулқ-атворининг асосий қоидалари такрорланади. Ташкилотнинг жорий истиқбол фаолият режалари деворга осиб қўйилади. Муассаса шиори эса ҳамма кўрадиган баланд жойга илиб қўйилади. Ташкилот маданиятини ўзлаштириш масаласига янги технологиялар жорий этишдек масъулиятли вазифа билан барабар масала сифатида ёндашилади. Ташкилотда ўзига хос ички муҳит яратилади, ўзаро ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, инсоний муносабатлар бир-бирини тушуниш асосида ўрнатилади. Юқори ташкилот маданияти ишчилар ва ходимларнинг меҳнатга бўлган тўғри ва онгли муносабатларини шакллантиради.

Японларни узоқ умр кўрадиган миллат дейишади. Хўш, бунга қандай омиллар таъсир этади?

Авалло, инсон ҳаётини асосан уч босқичга бўлиш мумкин: болалик ва ёшлик, етуклик йиллари ва қарилик. Ҳар бир даврнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Биринчи босқичда инсон тарбия ва маълумот олади, айна пайтда шахс сифатида қарор топиши рўй беради. Иккинчисида ишга киради, меҳнат жараёнини бошдан кечиради (бунга оила қуриш, бола тарбияси киради ва ҳ.к) ва пенсияга чиқади. Учинчи босқич пенсияга чиқиш билан бошланиб, умрнинг охиригача давом этади.

Анъанавийлик нуқтаи назаридан япон оиласи жуда иноқ яшайди. Шунинг учун ҳам ёшлар ота-оналаридан ташқари, боболари ва бувилари билан ҳам биргаликда яшашни афзал кўрадилар. Бундай уч авлод яшайдиганлар японлар оиласининг 12 фоизини ташкил қилади. Оилавий ажралишлар ҳам у қадар кўп эмас. Агар ажралишлар АҚШда ҳар минг киши ҳисобига 4,8, Буюк Британияда 2,9 тага тўғри келса, Японияда бу 1,5 тага тўғри келади, холос.

Ҳозир япон оилаларининг кўпчилиги 1 ва 2 нафар фарзандга эга бўлишни афзал кўради. Бунинг натижасида Японияда ўртача ёшдаги аҳоли ўсиши кузатилмоқда. Ҳозир 15 ёшгача бўлган аҳоли 20,4 миллион кишини ташкил қилса, 64 ёшдан ўтганлар 17,6 млн. кишидир. Японияда турмуш

куриш анча кечроқ амалга оширилади. Эркаклар ўртача 29,7 ёшдан, аёллар 27,1 ёшдан никоҳ муносабатларига кирадилар. Шу туфайли ҳам ҳозирги япон жамиятида қарилик гаштини сураётганларга ҳам, ёшларга ҳам ҳар томонлама ёрдам кўрсатишнинг янги йўллари ишлаб чиқилмоқда.

Япония соғлиқни сақлаш ва ижтимоий таъминот соҳасида ҳам ўзининг ҳаётий дастурларини қайта қурмоқда, қарияларнинг эҳтиёжлари алоҳида ҳисобга олинмоқда, уларнинг ҳаётий фаоллиги, жамият ишларидаги қатнашуви ҳамда меҳнатга муносабати атрофлича ўрганилмоқда. Нафақага чиқиш 55 ёшдан 59 ёшгача белгиланди, айрим корхоналарда пенсия ёши 60 ва ундан ҳам юқорироқ қилиб белгиланди. Японлар умрни узайтириш ва қариялар саломатлигини сақлаш жамият тараққиётига катта фойда келтиради, деб умид қиладилар.

Ёшлар ҳам янгичасига қандай яшаш ва ишлаш йўлларини излаб топмоқдалар. Айрим оилалар умуман фарзандга эга бўлмасликни маъқул кўрадилар. Бошқалари ҳаётнинг мазмуни болалар билан боғлиқ эканлигини таъкидлайдилар. Ишлаётган аёлларнинг асосий қисми турмуш қурганлар, улар бола тарбиясини иш билан боғлаб олиб боришнинг янги-янги йўлларини ўйлаб топмоқдалар. Энди Япония компанияларида ўз фарзанди тарбияси, саломатлиги билан шуғулланиш учун аввалги 20 йилга қараганда тўрт марта кўпроқ эътибор берилади. Япон аёллари ўз фарзандларини балоғат ёшига етказишгач, яна ишга қайтмоқдалар.

Ҳозирги япон ёшларининг асосий қисми оиланинг асоси муҳаббат ва дўстликдан иборат бўлиши лозимлигини уқтирадилар ва эркаклар кўпроқ бола тарбияси билан шуғулланидилар, шунингдек, турли хил уй юмуш ишларини бекаму-кўст бажарадилар.

Японияда кичик корхоналар жуда кўп, уларнинг орасида оилавий дўконлар, оилавий бадиий устахоналар, кичик ресторанлар, уй фабрикалари алоҳида ажралиб туради. Оилавий бизнесга унинг барча аъзолари жалб этилади. Айрим ҳолларда бундай ишлар авлоддан авлодга ўтиб боради.

Фирмаларда ишлайдиган аёлларнинг сони тобора ортиб бормоқда. Япон оилалари ишлаб чиқариш муносабатларининг энг яхши анъаналарини ўзида мужассамлаштириб, уни авайлаб-асраб давом эттирмоқдалар. Ишлаб чиқариш муносабатларида раҳбар билан ходим ўртасида ўзаро бир-бирини тушуниш, ҳамкорлик, зиддиятли ҳолатларга қарши келишилган тарзда ёндашув муҳим аҳамиятга эга бўлиб бормоқда.

Албатта, ҳар бир индивид томонидан вужудга келтирилган ҳаёт цикли, ўзига хос хусусиятга эга. Айни пайтда алоҳида кишиларнинг умумий ижтимоий жиҳатларга ҳам уйғунлиги содир бўлади.

Ташқи шароит ва ҳолатлар таъсири билан унинг фикрлаш тарзи, фаолияти жиддий ўзгаришларни бошдан кечиради. Инсон учун у қайси даврда яшашидан қатъи назар, тиббий-биологик жиҳатдан ўзгаришларни бошдан кечиради. Профессор Куроданинг туркумлаштириш назариясига кўра ҳаёт давомийлигининг уч кўриниши характерланади: 1) табиий-туғилганидан тортиб, ўртача умр кўришга мўлжалланган. 2) умр кечиришнинг энг узоқ вақти, масалан Хитойда 160 йил. 3) Статистика бўйича ўртача ёши бўйича ўлимни ҳисобга олганда. XX аср давомида тиббиётда ютуқлар ва инсон саломатлигини мустаҳкамлаш бўйича профилактик чоралар ўртача умр кўриш даражасини ортишига олиб келди. Масалан, Японияда урушгача бўлган ўртача умр кўриш 50 ёш бўлса, 60-йилларда 60, 70-80 йилларда 70 ва ундан ортиқроқни, аср сўнггида 80 ёшни ташкил қилди.

Япониядаги ўртача 60 ёш умр кўриш даврида бутун ижтимоий тизим — маълумот олиш, фуқаролик кодекси, умрбод иш билан таъминланиш, оилавий муносабатлар, уй-жой, ижтимоий таъминот, нафақа бериш ва тиббий ёрдам, бўш вақтни ўтказиш — шу ёш оралиғига мўлжалланган эди. 80 ёшли ўртача умр кўришга етиб келиниши билан қатор ўзгаришларга сабаб бўлди. Биринчидан, болалик даври «чўзилди» ва бу давр ўзини қобилиятлари устида ишлаш, илм олишнинг фаол даври ҳисобланади. Агар тарихий нуқтаи

назаридан олиб қарайдиган бўлсак, маълумот олиш жараёни давомийлигида ўсиш содир бўлган. Японияда дастлабки мактаблар XVII асрнинг ўрталарида пайдо бўлганлигини ҳисобга олинса, XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб мактаб таълимининг тарқалиши «қишлоқда битта ҳам саводсиз бўлмаслиги керак» шиори остида давом этди. 1886 йилда тўрт йиллик бошланғич таълим мажбурийлиги ҳақида махсус қарор қабул қилинган. 1906 йилда бу муддат 6 йилга узайтирилган.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин Японияда мажбурий таълим 9 йилга узайтирилган (6 йил бошланғич ва 3 йил тўлиқсиз ўрта). Иккинчидан, узоқ умр кўриш доирасида мактабда олинган билим кейинги ҳаёт учун етарли бўлмай қолди. Шунинг учун билимни янада бойитиш эҳтиёжи туғилди. Умуман олганда, мактабни битиргандан сўнг ишга борган ҳар бир кишидан ўзининг танлаган мутахассислиги бўйича ўқиш ва амалий тажриба тўплаш зарурати пайдо бўлади. Жумладан, 60-йилларда бундай эҳтиёжни қондиришнинг уч даврини бошдан кечиришган: таълим олиш; амалий билимлар ва тажрибани амалга ошириш; уни бойитиш. Иқтисодиётнинг ўсиши ва турмуш даражасининг ошиши билан 70-йилларда «нима учун яшаш керак?» деган савол устида мунозаралар кенг ёйилганди. Шунинг учун бутун ҳаёт давомида маълумот олишнинг турли кўринишлари тавсия қилинганди.

Японлар маълумот олиш жуда зарур эканлигини яхши биладилар. Японияда халқ таълими тизими юз йилдан кўпроқ вақт олдин яратилганлигини гувоҳи бўлдик. Бугунги кунга келиб 99 фоиз бошланғич синфда ўқиётган болалар давлат мактабларига қатнайдилар. Ўрта мактабларнинг юқори синфида таҳсил кўраётганларнинг 30 фоизигина хусусий ўқув юртларига қатнайдилар.

Ҳар бир япон боласи 6 ёшдан 15 ёшгача, албатта, мактабга қатнашлари шарт. Айримлари ўқишни болалар боғчасиданоқ бошлайдилар. 3-4 ёшданоқ болалар ўқиш-ёзишни ўрганиб оладилар. 6 ёшдан 12 ёшгача бўлганлар бошланғич синфларда,

15 ёшгача эса тўлиқсиз ўрта мактабларга қатнайдилар. Тахминан 97 фоизи ўрта мактабда ўқишни давом эттиради ва 18 ёшга тўлганда уни битиради. Ўрта мактабни тамомлаганларнинг 22 фоизи университетга қарашли коллежларга ёки университетларга ўқишга киришади. Айримлари техника коллежларида ўқийдилар.

Деярли барча хусусий тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар ҳамда университетларда қабул имтиҳон асосида амалга оширилади. Ҳар бир мактабнинг ҳам ўз имтиҳонлари мавжуд. Бирор мактабга ўқишга кирмоқчи бўлган ўқувчи (агар у шу мактабнинг бошланғич синфида ўқимаган бўлса) имтиҳон топшириши шарт қилиб қўйилган. Кўпинча ўқувчилар бошланғич таълимни ҳам, тўлиқсиз ўрта ва ўрта маълумотни ҳам битта мактабда оладилар. Кириш имтиҳонлари мураккаб бўлганлиги учун ўқувчилар дам олиш кунлари ёки кечқурун тайёрлов мактаблари (дзюку ёки ёбико) га қатнайдилар.

Японияда ўқув йили апрелда бошланади. Бир неча ҳафталардан иборат ёзги каникуллар ҳам бўлади. Ўқув йили март ойида тугайди ва янги ўқув йили бошлангунга қадар икки ҳафта дам олиш берилади. Одатда ўқувчилар дарсларга ҳафтасига 5 ёки 6 кун боришади.

Ўқув жараёнида оддий усуллардан ҳам, замонавий усуллардан ҳам, айниқса, компьютерлардан кенг фойдаланилади. Дарслар соат 8-30 да бошланиб одатда соат 15-30 гача давом этади. Агар шанба куни ҳам дарслар белгиланса, ўқиш пешингача давом этиши мумкин. Кундузи ўқувчилар, асосан, спорт секцияларида ва синфдан ташқари бўладиган тадбирларда қатнашадилар. Бошланғич синфда ўқувчилар сони 40 тагача этиши мумкин. Шунинг учун ҳам синф гуруҳлари ўқув жараёнида ҳам, бошқа мактаб ҳаётига оид масалаларда ҳам муҳим ўрин тутаяди. Ҳар бир синф гуруҳлари навбати билан хоналарни, йўлакларни, хожатхоналарни ва мактаб саҳнини тозалаш ишларида фаол иштирок этадилар. Орасталик мактаб кийимларини кийишда яққол кўринади. Айрим мактабларда ягона форма кийиш жорий қилинган. Анъанавий тарзда ўғил

болалар ўзига хос қора ёки кўк рангдаги кийимлар кийишади. Япония мактабларида деярли барча чет тили (инглиз тили) ни ўрганадилар. Чет тили биринчи синфдаёқ ўқитила бошланади ва 6 йил давом этади. Тўлиқсиз ўрта мактабларда япон тили, жамиятшунослик, математика, табиий фанлар, мусиқа, тасвирий санъат, гигиена ва жисмоний тарбия, меҳнат таълими, уй ишларини юритиш мажбурий ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш жоизки, Япониядаги бу концепция кундалик турмушдан қониқиш даражасини яхшилаш ташқи мамлакатлардан фарқланишга қаратилган бўлиб, стратегик мақсад — инсон ресурсларини ривожлантириш орқали иқтисодиётни янада юқори кўтаришдан иборат. Масалага бундай қарашнинг японча варианты диапозони кенглиги билан ажралиб туради. У ўз ичига маълумот олишни, меҳнат фаолияти давомида максимал фойдаланиладиган билимни, саёҳатларни, дам олишларни, телекўрсатувлар томоша қилишни, кино-театрларга боришни, ўзаро мулоқот ва ҳоказоларни олади.

Бутун умри давомида маълумот олиш заруриятининг сабаблари бошқа мамлакатларга қараганда анча фарқ қилади. Энг аввало университетни битирган мутахассис рейтингни алоҳида ҳисобга олинади. Иккинчидан, бўш вақтни ортиши муносабати билан дам олиш даврида ҳам билимларни «ишга солишни» тақозо қилади. Демак, билимга интилиш япон миллий менталитетининг ўзига хос белгиси ҳисобланади. Ва ниҳоят узлуксиз билим олишнинг зарурати фан ва технологияни, жамиятни ахборотлаштириш ва байналминаллаштириш, иқтисодиётдаги структуравий ўзгаришлардан келиб чиқади.

Бундай жараёнлар Японияда меҳнатни ўзига хос тарзда ташкил этиш, меҳнат шароитларини яратиш, одамларнинг меҳнатга онгли ва тўғри муносабатларини шакллантириш вазифалари кўламини кенгайтиради.

ОИЛА — МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТ КЎЗГУСИ

Инсоният тарихи оиланинг бардавомийлиги билан боғлиқ. Оила — инсониятнинг илоҳий ва мўъжизавий кашфиёти. Дунёда ҳеч бир халқ ёки элат оила қурмасдан яшай олмайди. Оила зуррияётни давом эттиришдангина иборат эмас. Одамлар энг аввало оила орқали бир-бирлари билан яқиндан муносабатларга киришадилар. Оила ноёб ижтимоий ҳодиса сифатида минг йиллар давомида инсониятни хавф-хатарлардан омон сақлаб келмоқда. Соҳибқирон Амир Темур «ўғитлари» да шундай ёзади: «Ўғилларим, набираларим ва яқинларимни уйлантирмоқ ташвишида келин изламоққа эътибор бердим. Бу ишни давлат юмушлари билан тенг кўрдим. Келин бўлмиш насл-насаби, одоб-ахлоқи, соғлом ва бақувватлилиги билан бирга қусурлардан ҳам холи бўлсагина эл-юртга катта тўй-томоша бериб, келин туширдим». Демак теурийлар даврида ҳам оила қуриш, уни юритиш ишига жиддий эътибор қаратилган, авлодлар давомийлигини таъминлаш ва тоза сақлаш тадориғи кўрилган.

Инсон ким бўлишидан қатъи назар, биринчи навбатда оиласига талпиниб яшайди, уни муқаддас гўша деб билиб кўз қорачиғидай асрайди. Қалдирғоч ўз уясини қуриш учун қанчайин машаққат чекканини кўрганмисиз? У тумшуғи билан лой қорийди, ўз масканини мустақкамлаш учун доналаб шох-шабба ташийди, унга кириб чиқиш учун тўйнуқча ясайди, ўз оламини яратади. Демак қалдирғоч ҳам ўзининг кичик оиласи учун маскан қуради, уни керак бўлса турли хавф-хатарлардан ҳимоя қилади, авайлаб-асрайди. Инсоният, оила қуриб яшаш ҳаётнинг қонунияти эканлигини англаб етган. Оилавий бирикув катта тўй-томошалар

билан нишонланади, турли урф-одатларга риоя қилинади, анъаналар сақланиб қолади, фарзанд кўриб орзу ҳавасларга эришиш ниятлари қилинади. Қувончу ташвишлар ҳам, омаду, изтироблар ҳам энг аввало шу масканда, унинг аъзолари билан бирга баҳам кўрилади. Мабодо, оила бошига мусибат тушса, унинг барча аъзолари биргаликда қайғу-радилар, муаммоларини ҳал қилишнинг йўлларини бамаслаҳат қидирадилар. Бундай жараёнда маҳалла институтининг фаол қатнашуви алоҳида аҳамият касб этади. Чет эл жамоатчилиги мамлакатимиздаги маҳалланинг оила билан бирга олиб бораётган ишларига қизиқиб қараётганлиги бежиз эмас. Ҳеч қайси мамлакатда маҳалла биздаги каби катта тарбия масканига айланган эмас.

Оила — жамият таянчи, маънавий тарбия маскани, ватан ичра ватандир. Инсоннинг эзгулик, диёнат, комиллик сари элтувчи йўл ана шу остонадан бошланади. Оилада ҳар бир миллатга хос бўлган хусусиятлар, фазилатлар жамулжам бўлади. Инсонпарварлик, бир-бирини тушуниш, меҳр-мурувват оиладан бошланади. Ахлоқ-одоб, ҳаё-ибо, иффат, меҳрибонлик, ҳурмат ва иззат, ўз қадрини билиш, жонкуярлик, меҳнатни улуғлаш оилада шакллантирилади. Бир-бирини қўллаб-қувватлаш, беморлар холидан хабар олиш, меҳр-шавқат, илмни қадрлаш оила билан чамбарчас боғлиқ. Оиладаги муҳим хусусиятлар инсонни қай тарзда камолга етишини белгилаб беради.

Шуни эътироф этиш керакки, оилани қай тарзда тузиш, уни шакллантириш инсон характерига ва хатти-ҳаракатларига кўп даражада боғлиқ ва бу унинг ҳаётига таъсир кўрсатади. Оила энг аввало никоҳ асосида тузилган эр-хотиндангина иборат бўлса, кейинроқ фарзандлар ва набиралар туғилиб камолга етади, оила тўлиқ ва мукамал бўлиб боради. Оила ҳам жамиятнинг кичик парчаси, уни тўғри бошқаришни билиш керак. Оилашунослар уни бошқариш илмини инсон бутун ҳаёти давомида эгаллаб боришини таъкидлашади. Албатта оила қуриш санъати ва илмини ўргатадиган махсус ўқув юрти иш олиб бормайди.

Лекин оилавий муаммоларни ўрганадиган турли ташкилотлар мавжудки, улар ўзларининг тавсияларини бериб борадилар. Баъзан турмуш ҳақида енгил тасаввурга эга бўлган, унинг мураккаб жиҳатларини тушунмайдиган 17-18 ёшли йигит-қизлар оила қуришга кириб келадилар. Натижада оила юритишни қийинчилик билан олиб борадилар, баъзида улар орасида ажралиш ҳолатлари ҳам кузатилади. Бугунги кунда Ўзбекистонда 26 миллион аҳоли 5709 мингтадан кўпроқ оилага бирлашган бўлиб, шундан 58,7 фоизини 5 ва ундан ортиқ болали оилалар ташкил этади. Мамлакатимиздаги бундай демографик ҳолат оила юритиш, бола тарбияси мураккаб жараёндан иборат эканлигини кўрсатади.

Ҳар бир инсон энг аввало оилада ўз ўрнини топади. Агар оилада ўз ўрнини тополмаса, жамиятда ҳам ўз жойини топиши қийин. Оилавий ҳаёт давомида ўзимиз билмаган ҳолда яшаш илмини ўрганамиз. Унда қадрланган киши жамиятда ҳам ўз қадрини топади. Оилада меҳрибон киши жамиятда ҳам меҳру муҳаббатга сазовор бўлади. Ундаги тартиб-интизом кўпчилик билан бўлган муносабатларга кўчиб ўтади. Оилавий можаролар билан кўчага чиққан одамнинг иши юришмайди, омади чопмайди. У биринчи навбатда оиласининг муаммоларини ҳал этиш ташвиши билан яшайди. Демак, оиладаги муҳит ва кайфият ҳам шу тариқа жамият томон оғиб бораверади. Натижада бир бутун жамиятнинг руҳияти, ўй-интилишлари оила билан боғлиқ бўлиб қолиши ҳеч кимга сир эмас. Шу туфайли мустақил Ўзбекистонда оилага ҳукумат миқёсида алоҳида ғамхўрлик қилинаётганлиги бежиз эмас. 1998 йилни «Оила йили» деб эълон қилиниши, мамлакатимиз оилаларининг мустаҳкамлиги ва баркамоллигини таъминлаш учун чора-тадбирларнинг амалга оширилганлигининг ўзи унга жиддий эътибор берилаётганлигини кўрсатади. Соғлом оилани шакллантириш ва соғлом авлодни тарбиялаш борасидаги ҳукумат қарорлари ва давлат дастурлари ҳам диққатга сазовордир.

Миллий менталитетга хос булган барча анъанавий сифатлар оилада жамулжам бўлади. Масалан, биргина боласеварликни олайлик. Ўзбек оиласи қадимдан серфарзанд бўлиб келган. Ўғил фарзанд туғилса юртга ош бериб кўпчилик билан ўз хурсандчиликларини баҳам кўришган. Қиз фарзанд туғилганда «давлатнинг боши» деб баҳолашган. Шунитаъкидлаш керакки, ўтган асрнинг ўрталарида мамлакатимизда 8-10 нафар фарзанд кўриш одат тусига кирган бўлсада, 90-йилларнинг охирларига келиб бу кўрсаткич 4-6 тага, XXI асрнинг бошларида эса 3-4 тани ташкил қилмоқда. Кейинги вақтларда оилани мақсадга мувофиқ режалаштиришни ҳар бир янги турмуш қураётган ёшлар алоҳида ҳисобга олмоқдалар. Фарзанд кўришни мақсадга мувофиқ ташкил қилиш, биринчидан боланинг саломатлигини муҳофаза қилади, оралиқ масофани сақлашни таъминлайди. Иккинчидан, репродуктив саломатликни амалга ошириш учун имконият яратилади. Учинчидан, бола тарбияси билан шуғулланишни тартибга келтиради. Тўртинчидан, оила иқтисодиётини барқарорлаштиришга кўмаклашади.

Миллий менталитетга хос бўлган хусусиятлардан бири халқимизнинг оилапарварлигидир. Одамлар бир-бирлари билан учрашганларида энг аввало оиласининг тинчлиги, фаровонлигини сўрайдилар. Фарзандларини уйлантирганликлари, турмушга узатганликлари ва уларни тиниб-тинчиб кетганлиги ҳақида сўрайдилар. Оилани муқаддас кўрган билиб, уни ёмон кўзлардан, таъна-дашномлардан асраш халқимизнинг минг йиллик одатига айланган. Оила ҳақидаги ноҳўя фикр-мулоҳазаларга ҳамиша қаттиқ зарба берилган, уни поклиги, обрў-эътибори ҳимоя қилинган. Шу туфайли ҳам оилани муқаддас деб билдилар. Юрт ва ватанга фидойилик ҳам, ўз қадриятларига содиқлик ҳам оиладаги муҳит, унда яратилган шарт-шароитларга боғлиқ. Демак, оила — улуг тарбия мактаби.

Оила миллий менталитетни авлодлардан-авлодларга боғлайдиган кўприк вазифасини бажаради. Ҳар бир халқнинг урф-одатлари, анъаналари, удумлари оилада сақланади,

сайқалланади, янги даврнинг ўзига хос хусусиятлари билан пишиқ-пухта бўлиб, бойиб боради. Масалан, айтайлик анъанавийлик нуқтаи назаридан япон оиласи жуда иноқ яшайди. Ёшлар ота-оналаридан ташқари бобо ва бувилари билан биргаликда истиқомат қилишни хуш кўрадилар. Маълумотларга қараганда уч авлод бирга яшайдиган оилалар Японияда 12 фоизни ташкил қилади. Ёш японлар оила юритишнинг миллий хусусиятларини катта авлоддан ўрганиб борадилар. Бунинг натижаси ўлароқ уларда никоҳни бекор қилишлар ҳам у қадар юқори эмас. Масалан, ажралишлар ҳар минг киши ҳисобига АҚШда 4,8 га тўғри келса, Японияда бу 1,5 тадан ошмайди. Японияда оила қуришнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, бу ерда эркаклар ўртача 29,7, аёллар 27,1 ёшдан никоҳ муносабатларига киришадилар. Японлар турмуш қуришга ўта масъулият билан ёндашадилар, миллий менталитетни ҳисобга олиб унга жиддий тайёргарлик билан кириб келадилар. Албатта, ҳозирги япон ёшлари ўтмишдошларидан фарқ қиладилар. Японлар ўзлари танлаган мутахассисликка, фойдали ишга, мансабли вазифага, уй-жой ва маълум даромадга эга бўлгандан сўнг оила қуриш режаларини амалга оширишга киришадилар. Ўз навбатида имкониятларга қараб фарзанд кўриш масаласини ҳам ҳал қилиб борадилар, улар таваккалига иш кўрадиганлар тоифасидан эмас. Шу тариқа узоқ умр кўришга шарт-шароитлар яратиб борадилар. Узоқ умр кўриш жиҳатидан Япония дунёда етакчи ўринни эгаллашида катта маъно бор. Хитойнинг бугунги тараққиётида ҳам ана шундай ҳолатни кузатиш мумкин. Гарчи уларнинг оила қуришида давлатнинг аҳамияти катта бўлсада, ўзларининг фикр-мулоҳазалари, хулосалари асосий мезон ҳисобланади. Хитойликлар оила қуришнинг стандарт йўллариини секин-аста кашф этаётган буюк давлатда яшаётганликларини ҳис қилмоқдалар.

Башарият янги асрга келиб глобал муаммоларга дуч келди. Глобал экологик муаммолар, терроризмнинг глобал характери, глобал наркотрафик ва уюшган жиноятчилик инсониятнинг ҳаётига хавф солиб турганлигини бугунги

кунда ҳамма яхши билади. Улар қаторига глобал оилавий муаммолар ҳам қўшилганлигини таъкидлаш керак. Чунки, тезкор ахборот асрида дунё халқларининг маданияти, урф-одатлари, анъаналарида бир-бирига уйғунлашуви кузатиламоқда. Оилавий муносабатларда ҳам ўзаро бир-бирига таъсир сезилмоқда. Аслида гуманистик нуқтаи назаридан дунёни бир бутун оила деб қарамоқ керак. Одамларни бир-биридан фарқлаш, уларни ажратиш бир-бирига ёв қилиб қўяди. Бироқ бутун ер юзидаги муаммоларни бир оила аҳлидек ҳал қилишга киришиладиган бўлса, одамлар умрбод сўзсиз фаровонликда яшаган бўлур эдилар.

Шундай қилиб, глобаллашув жараёни оилавий муносабатларга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Бироқ ғарбдаги эркинлик билан шарқдаги ўзига хосликнинг фарқи бор. Ота-она ҳолидан ҳабар олмаслик, ҳар киши ўз аравасини ўзи тортиши керак, деган ақида кўпроқ ғарб оиласидаги муносабатларга тегишли. Оилавий ажримларнинг оддий ҳолга айланиши ғарбда эркинлик саналса, бизда уят ҳисобланади. Бемор ҳолидан ҳабар олиш, кам таъминланганларга хайр-эҳсон, меҳр-мурувват шарқда устун мавқени эгалласа, ғарбда бундай ҳолни ҳадеб учратавермайсиз. Қайнота-қайнона, эр олдида одоб сақлаш, уларнинг ҳурматини жойига қўйиш ва ҳукмига бўйсунуш, катталар сўзини бўлмаслик шарқда қадрланса, ғарбда буни мутелик деб аташади. Оилада аёллар ва фарзандларнинг ота измига бўйсунушини бизда ҳурмат эҳтиром рамзи сифатида баҳоланса, ғарбда буни оилада эркинликни чеклаш дейишади. Албатта эркинлик хоҳлаганингни қилавериш дегани эмас. Ҳар бир нарсанинг ўз меъёри, ўлчови, тартиб-қоидаси бор. Эркинлик экан деб хоҳлаганингни гапириб, қонунга бўйсунмасанг, жавобгарликка тортилсан.

Жамият кўпчилик томонидан қабул қилинган қонунлар асосида тартибга солинади. Қонун қабул қилингандан кейин муҳокама қилинмайди. У аллақачон кўпчиликнинг ғалвиридан ўтиб бўлган. Қонунни муҳокама этувчилар сафсатабозлардир. Оила ҳам маълум тартиб-қоидалар асосида иш

кўради. Масалан, ўзбек оилаларида театр ва кинога бориш, ресторан ва тўйларда иштирок этиш бамаслаҳат ҳал этилади. Ота ўз қизининг ор-номуси учун бутун масъулиятни ўз бўйнига олади. Беҳаё қилиқларга ота-она тоқат қилолмайди. Фарбдаги каби «эркин муҳаббат» га бизда йўл қўйилмайди. Хатто оила ҳақида парламентда қабул қилинган Кодекс мавжуд. Бундан ташқари, ушбу кодексда кўзда тутилмаган, лекин одамларнинг ҳаётий меъёрларига айланиб қолган, уларнинг виждонига боғлиқ бўлган шундай нормалар ҳам борки, унга ҳам бўйсунишга мажбурмиз.

Бола ҳақида ғамхўрлик қилиш, уни тарбиялаш, бирор касбга йўллаш, жамиятга қўшиш, ҳалоликка, меҳнат-севарликка ўргатиш ота-онанинг кундалик бурчидир. Биз аксарият ҳолларда шу бурчни унутиб қўямиз ёхуд эплотмаймиз, жабрини эса албатта тортамыз. Айбни ўзгаларга, айтайлик мактабга, ўқув юртларига, маҳаллага ағдаришга ўрганиб қолганмыз. Бола энг аввало оилада тарбия топиши бор гап, буни ҳеч ким инкор этолмайди. Шу маънода тарбиячининг ўзи аввало тарбияланган бўлиши керак, деган гапда катта маъно бор. Демак, қуш уясида кўрганини қилади. Оила муаммоларини ўрганадиган муассасаларнинг мавжудлиги уларнинг олдига жиддий вазифалар қўяди. Бу борада Республика «Оила» илмий-амалий маркази томонидан комплекс тадқиқотлар олиб борилаётганлиги диққатга сазовордир. Улар ўтказаётган изланишлар асосидаги таклиф ва тавсиялар масаланинг муҳим жиҳатларига ойдинлик киритади. Масалан, марказ томонидан оилада жиноятчиликнинг олдини олиш, ҳуқуқий маданиятни ошириш, аёллар ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, репродуктив саломатлик даражасини аниқлашга оид ўнлаб тадқиқотлар оилавий муаммолар ҳал этилишининг илмий ечимини топишга муайян йўл очади. Лекин оилавий муаммоларнинг кўлами шу қадар кенгики, айрим марказларнинг фаолияти уни тўла қамраб ололмайди. Оила муаммоси бутун жамиятимизга тааллуқлидир. Маҳалла институти, жамоатчилик ташкилотлари оиланинг мустаҳкам заминга эга бўлиши учун

барча воситаларни ишга солмоқлари лозим. Шу жиҳатдан ҳам оилани мустаҳкамлаш уни фаровонлиги ва барқарорлигини таъминлашга мамлакатимизда умуммиллий иш сифатида қаралмоқда.

Оиладаги ички муҳитни бобо ва бувилар, ота-оналарнинг ўзлари яратган турмуш тарзлари билан шакллантирадилар. Уларнинг феъл-атворлари, кайфиятлари, касб-хунарлари, характерлари, жамиятда тутган ўрни ва мавқеи, ижтимоий мўлжаллари оилавий муносабатларни қай йўсинда ташкил этишни белгилаб беради.

А. Фитрат фикрича, оиладаги энг оғир вазифа бола туғилганидан кейинги фарзанд тарбиясидир. Кўпинча айрим ота-оналар ўзлари ёшлиқда қийинчилик кўриб ҳаёт кечирганликлари учун ҳам фарзандларига барча шароитларни муҳайё қилиб, аслида уларни ялқов ва дангаса, тайёрга айёр қилиб ўстираётганликларини билмай қоладилар.

Шахсий намуна, ҳар бир хатти-ҳаракатни бинойидек бўлиши, болани ёшлигиданок «пишириб» боради. Шундай вазиятлар бўладики, болани тартибга чақириш, нимагадир мажбуран ўргатишнинг ўзи кифоя қилмай қолади, фарзанд турмуш жараёнида кўрганларини ўзига сингдириб бораверади. Бола нима яхши-ю, нима ёмон, нима мумкину, нима мумкин эмаслигини ҳамиша ҳам англаб етавермайди. Улар кўпинча катталарга қараб иш тутадилар. Шу туфайли ҳам катталар ўзларини ўзлари бошқариш илмини мукамал эгаллаган бўлишлари керак. Боланинг олдида иқтисодий бойишнинг турли қинғир йўлларини бемалол гапираведиган ота-оналар бўлади. Улар бу билан бола ёшлигиданок пул топиш «йўли»ни ўрганеди, деб ҳисоблайдилар. Бировнинг ҳаққига хиёнат қилиш оғир гуноҳ эканлигини шу тариқа англамай қоладилар, натижада фақат пул топиш мақсади уларнинг оддий кундалик одатига айланади.

Хусайн Воиз Кошифий дейди: «Энг яхши тарбия — боланинг безори ва бадхулқ кишилар билан алоқа қилмаслигини кузатиб туриш. Бола ақлли, зеҳнли кишилар билан иш тутиши лозим. Унинг олдида доимо доно,

билимдон, фозил кишиларни мақташ зарур. Ёмон қилиқ ва хатти-ҳаракатларни қоралаш даркор, токи болада уларга нисбатан нафрат уйғонсин». Тарбия қадимий бўлиб, ҳамма замонларда ҳам ўзининг долзарблигини йўқотган эмас. Фақат унинг воситалари, усуллари ўзгариши мумкин. Оилада бола тарбияси масаласи ХХI асрнинг шиддаткор даврига келиб янада аҳамиятлироқ бўлиб қолди. Бунинг сабаби цивилизациянинг юқори даражаси, илм-фаннинг ривожланиши, компьютер технологиясининг мукамаллашуви, глобаллашувнинг юқори суръатлари, маданиятларнинг уйғунлашуви ва шунингдек ер юзида вужудга келган бошқа муаммолар тизими билан боғлиқ. Биргина терроризм балосининг инсоният ҳаётига хавф солиб турганлигини ўзи тарбия ишига жиддий ёндашувни тақозо этади. Ёшларни турли гуруҳларга қўшилиб кетишининг олдини олиш ҳозир ҳар қачонгидан ҳам муҳимроқ бўлиб турибди. Мафкуравий кураш турли шаклларда намоён бўлаётганлиги ҳам ғоявий тарбиянинг илдизи оила билан чамбарчас боғлиқ эканлигини кўрсатиб турибди. Мафкуравий тўқнашувлар кучайган, маълум бир давлатлар ва сиёсий кучларнинг манфаатларигагина хизмат қиладиган, олис-яқин манбалардан тарқаладиган, турли маъно-мазмундаги мафкуравий кучларнинг таъсири доимий равишда сезилиб турган даврда яшар эканмиз, ёшлар онгида мафкуравий бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслик учун оилада ҳам мустаҳкам иммунитет шаклланишига шарт-шароитлар ҳозирланиши тақозо этилади. Бунинг учунг ота-оналар турли диний оқимларнинг зарарли оқибатларини яхши англаб олган бўлишлари лозим. Инсон қалби ва онги учун кураш заминлари оилада шаклланади. Чунки, ёшлар ота-оналарига кўпроқ қулоқ соладилар, улар яхши англаб етадиларки, ота-оналар ўз фарзандларига ёмонликни раво кўрмайдилар.

Оилада биринчи навбатда инсонпарварлик ғояси устувор бўлиб қолиши керак. Инсоннинг қалби ва онгига инсонийлик бурчи, масъулияти сингдирилса, у ҳеч қачон ғанимлик йўлига кирмайди, бир-бирига қарши қурол ишлатмайди,

омонат умрнинг қадрига этади, беҳудага ўз жонига қасд қилмайди. Ҳамма бало жаҳолатда, билимсизликда! Маърифатли одам маънавий дунёсини бойитади, комиллик сари қадам ташлайди.

Комилликнинг асл белгиси инсонийлик фазилатларини ҳаётининг тамойилига айлантира билишдир. Бу ўз навбатида юксак иродани талаб этади. Ирода эса инсоннинг характери билан боғлиқ. Характер эса узоқ тарбия жараёнида сайқалланиб боради. Инсоннинг характери унинг тақдирини белгилаб беради. Бирор воқеа-ҳодиса содир бўлгандан кейин эса тақдирга тан берилади. Лекин у кейинги тақдирининг ҳам томошабини бўлиб қолиши керак эмас. Умид ва ишонч билан яшаган инсонгина ўзининг кўзлаган манзилига етиб бориши мумкин.

Шундай қилиб, маърифатлилик ва юксак маънавийлик ҳам, жасоратлик ва мустақкам иродалилик ҳам, характернинг товланиши-ю, тақдирнинг ҳукмини яратиш ҳам оиладан бошланади. Оила инсоннинг бахту саодати каби омадсизлик ва бахтсизликларга, бой-бадавлат бўлишу, камбағалчиликка сабаб бўлувчи маскандир.

Шундай қилиб, оила мураккаб унсурлардан ташкил топган бўлиб, уни қолипга солинган механизми ишлаб чиқилмаган. Инсоннинг онги ва қалби билан бевосита боғлиқ бўлган оилавий муносабатлар силсиласи такомиллашувга ҳамиша эҳтиёж сезиб бораверади.

ОИЛАДА МЕҲНАТГА МУНОСАБАТНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Инсониятнинг ривожланиш диалектикаси меҳнат билан боғлиқлиги маълум. Инсон фақат меҳнат туфайлигина ўзини танийди, унинг бошқа барча мавжудотлардан фарқи ҳам меҳнатга онгли муносабати билан боғлиқ. Меҳнатга онгли муносабатнинг илк куртаклари энг аввало оилада шаклланади. Жамият ва миллатдаги ижтимоий-руҳий ҳолатнинг ўзига хос барометри бўлган оила зиммасига нафақат одоб, миллий анъана ва урф-одат, ахлоқий қадриятлар, тафаккурни ривожлантириш, балки, маънавийликнинг муҳим унсури бўлган меҳнат тарбиясидек мураккаб вазифалар ҳам юкланади. Ҳозирги пайтда 15 ёшга тўлмаган болалар қарийб 10 миллион кишини ёки мамлакатимиз аҳолисининг 41 фоизини ташкил қилади (Россия ва Белоруссияда бу 24 фоизни ташкил қилади). Аҳолининг бундай демографик ҳолати жамиятимизнинг муҳим негизи бўлган оила зиммасига улкан масъулиятни юклайди. Юртбошимиз Ислом Каримов «Қадим-қадимдан оила муқаддас Ватан саналган» деб айтганлари бежиз эмас. Зеро, оилага садоқат, ота-онага оқибат, ака-укаларга меҳрибонлик ватан туйғусининг дебочаларидир. Оилани «ватан ичра ватан» деб бекорга айтмайдилар.

Меҳнат тарбияси ва инсон маънавиятини кўтариш оиладан бошланиши шубҳасиз. Маънавият она сути билан киради, ота ўз ибрати билан аждоқлар удуми асосида фарзандини тарбиялайди, дейдилар. Абдурауф Фитрат фикрича, агар оила қадрият бешиги сифатида баҳоланса, унинг биринчи устун тарбия бўлиши керак. Одамнинг феъл ва хатти-ҳаракатини бир яхши шакл ва мазмунга келтириш

учун руҳиятни тарбиялаш лозим. Руҳиятни тарбиялаш иши сўзсиз оиладан бошланади. Инсон, аввало, оиладан руҳий қувват, руҳий озуқа олади. Оилада бола она тилини, шунингдек, урф-одат ва қадриятларни, айниқса, меҳнат анъаналарини ўрганади, ота-оналарнинг бевосита таъсири остида унда меҳнатга онгли муносабат тўлароқ шакллана боради. Мақсад шундаки, меҳнат орқали оиланинг ички имкониятларини ҳам тўлароқ рўёбга чиқариш зарур. Оиланинг ички имкониятлари деганда оила аъзоларининг, мақсадлари, фарзандлар тарбияси, меҳр ва садоқат, сабр, муҳаббат ва меҳнатга муносабат омилларининг оила муҳитида амал қилиши тушунилади. Бундай тизимда меҳнатнинг ўз ўрни бор. Оила аъзоларини боқиш, кийинтириш, ўқитиш, ҳаётга йўллаш ота-онанинг зиммасида экан, улар ўз фарзандларини меҳнатсеварликка ўргатишни, меҳнатга кўникма ҳосил қилишни бир дақиқа бўлсада ёддан кўтармасликлари керак.

Қадимги юнон файласуфи Арасту меҳнат тарбияси боланинг ирода, хулқ-одатлари ва кўникмалари, истейдодини шаклланишида муҳим роль ўйнашини таъкидлаган. У яна, болаларни жисмоний меҳнат билан ҳаддан ташқари чарчатиб қўймаслик кераклигини, уларнинг организми мустақамланиб олгунга қадар енгил ишлар билан шуғулланишини тавсия қилади. Умуман меҳнат тарбиясининг улкан аҳамияти ҳақида Форобий, Беруний, Ибн Сино, Рудакий, Шерозий, Навоий ва бошқа мутафаккирлар қимматли фикрларни ёзиб қолдирганлар. «Инсоннинг асосий бурчи ва вазифаси — меҳнат қилишдир», — дейди Беруний. Ибн Сино эса ёшларга илм бера бориб, уларга ҳунар ўргатмоқ кераклигини муҳим масъулиятли иш деб ҳисоблайди:

Меҳнат тагидадир, эй оқил ҳар ганж,

Ганж топмас ҳеч кимса тортмас эрса ранж

деб ёзади Фирдавсий.

Саъдий Шерозий ўз даврининг доно мураббий шоири бўлган. Унинг меҳнат тарбияси ва илм-ҳунар ҳақидаги қуйидаги фикрлари ҳали ҳам ўз қадр-қимматини йўқотмаган:

Ўтай яхши ном бирла десанг агар,
Сен ўғлингга ўргатгил илму хунар.

Ота-онаси эркалатса нукул,
Жуда кўп қийинликни кўргай ўғил.

Шайх Саъдийнинг юқоридаги фикрларидан равшан кўриниб турибдики, ота-онанинг бурчи ўз фарзандига илму хунар ўргатиш, тўғри йўлга бошлаш, эътиборли бўлиш, тарбияни узлуксизлигини таъминлаш, акс ҳолда болани ортиқча эркалатса, нафақат унинг ўзи ёки оиласи, балки атрофдагилар ҳам зарар кўриши мумкин.

Буюк сўз устози, мутафаккир олим Абдурахмон Жомий ҳам билим ва касб-хунар эгалламай, ўзининг насл-насабидан мақтаниб юрган ёшлар мевасиз дарахтга ўхшайдилар ва уларнинг жамиятга нафи тегмайди, дейди.

Қайси фарзанд фазлу хунарсиз бўлиб,
Отадан лоф урса, одамдан йироқ.
Мевали дарахтнинг мевасиз шохи,
Ўтиндан бошқага ярамас мутлақ.

Шунинг учун ҳам Жомий ўғли Зиёвуддин Юсуфнинг билим ва касб-хунар эгаси бўлишни хоҳлаган ва унга йўл-йўриқлар кўрсатиб, муносиб фарзанд бўлишга имкониятлар яратган. Шоир «Фарзандимга» деган шеърда шундай ёзади:

Белинга қувватинг бор, айла ғайрат,
Ҳали ёшлик замонинг, катта давлат.
Билиб иш қилки бўлсин фойда ғоят,
Ёғилсин охири бошинга раҳмат.

А. Жомий фарзанд оилада касб-хунар эгаллашга йўлланма олишини ва у ҳар қандай бойликдан афзаллигини айтиб, «одамнинг қиймати эмас симу-зар, одамнинг қиймати билим ва хунар» дейди.

Ибн Сино ўз болаларини меҳнатсеварлик руҳида тарбияламайдиган оилаларни аёвсиз танқид қилади. Уларни бирор касб-корни ўзлаштиришга даъват этади.

Демак, боланинг меҳнат тарбиясига жиддий ёндашмоқ, бу жараёни жуда эрта бошлашмоқ керак. Бола қандай оилада

ўсишидан қатъи назар меҳнат қилишга албатта ўрганиши, ота-онасининг ёрдамчиси, пировард натижада мустақил инсонга айланиши керак. Оила болани меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялайдиган маскан, ҳалолликни ҳаётий тамоийилга айлантиришга кўникма ҳосил қиладиган покиза гўша ҳисобланади. Бундай хусусиятларни болаларда шаклланиши учун ота-онанинг ўзлари, оиладаги бошқа катталар ибрат намуналарини кўрсатишлари керак. Ўзбек оилалари серфарзанд бўлганлиги учун ҳам ишловчига нисбатан қарамоғида бўлганлар кўпчиликни ташкил қилади.

Агар Ўзбекистонда ҳар бир оила боқувчиси ўзи билан ўртача 5,2 кишини боқиш масъулиятини зиммасига олганлигини эътиборга оладиган бўлсак, ишчи кучидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш учун болани ёшлигиданоқ меҳнат қилишга ўргатиш нақадар аҳамиятли эканлигини англаб етамиз. Албатта, ўзбек оиласида, хусусан, қишлоқ жойларида бола меҳнат қилиш кўникмаларини ҳали мактабга бормасданоқ эгаллай бошлайди. Уй ҳайвонларини боқиш, ҳовли тозалаш, дарахт экиш, уй қуриш, ҳашарда қатнашиш ва дала ишларида аввало бола ҳам кузатувчи, ҳам кўмакчи сифатида қатнаша бошлайди. Косиблик ва бошқа ҳунармандчилик ишларида фарзанд отасининг ёнига кириб, унга мадад беради, авваллари меҳнат нималигини билмасада машғулотларга қизиқиб қарайди, иш жараёни бўйича турли саволлар билан ота-онасига мурожаат қилади, саволларига жавоб излайди. Албатта, ота-оналар боланинг меҳнат тарбиясига оид махсус қўлланмага эга бўлмасаларда, ўз фарзандларини бирор ҳунар ёки юмуш билан шуғулланишларини хоҳлайдилар ва шунга яраша имконият яра тадилар.

Боланинг иқтидори, қобилияти, малакаси ва қизиқишларини рўёбга чиқариш учун тўғри касб танлаш муаммосини ҳал қилиш ҳам аввало оилада кўриб чиқилади. Болага тўғри йўналиш берилмаса, улар ўзларига ёқмаган касбни эгаллашлари, кейин лоқайд, ижтимоий пассивлик ҳолатига тушиб қолишлари, оқибат-натижада меҳнат бозорида четга

сурилиб қолишлари мумкин. Шундай ҳолатлар ҳам кузатиладики, боланинг қандай касб танлаши ота-оналарнинг хоҳиш истаги билан амалга оширилади, бунда боланинг кизиқиши, интилиши ва муҳими иқтисодии кўпинча ҳисобга олинмайди.

Албатта, мамлакатни ривожлантиришнинг ўтиш босқичларида болаларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш давлат сиёсати доирасидан четда бўлиши мумкин эмас. Болаларни ҳимоя қилиш вазифаси эса давлат сиёсатининг энг муҳим устувор йўналиши даражасига кўтарилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон болалари меҳнат бозорида мажбурий ишлатиш хавфидан ҳимоя қилинган. Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 1 апрелдан эътиборан амалга киририлган Меҳнат кодексига мувофиқ, ўсмирни фақат ўн олти ёшга тўлгандан кейингина тўлиқ иш куни шароитида ишлашга қабул қилишлари мумкин. Шу жиҳатдан олганда ҳам ота-оналар ўз фарзандларини дала ва бошқа ишлар билан боғлиқ меҳнатга ўзбошимчалик билан жалб этмасликлари лозим. «Меҳнатда суяги қотади» деган ақидани ҳали суяги нимжон болаларга татбиқ этиш ҳамиша ҳам ижобий натижага олиб келмайди. Бир вақтлар совет тузуми даврида мактаб ўқувчиларини қишлоқ хўжалиги ишларига жалб қилиш авжига чиққанди. Жумладан, ўқувчилар ишлаб чиқариш бригадалари ташкил қилинган, унга кўп ҳолларда қуйи синф ўқувчилари ҳам жалб қилинган эди. Ёзнинг жазирама иссиғида ҳали вояга етмаган болалар кетмон билан ғўза чопишар, ҳатто декабрь ойларида ҳам совуқнинг изғиринли кунларида ўсмирлар кўсак билан бирга қор чангаллар эдилар. Ҳеч қандай меҳнат шароити бўлмаган ҳолда ишни бундай ташкил қилиш кўпинча болаларни турли касалликларга чалинишига сабаб бўларди. Бундай тадбир оқибатида болада меҳнатдан бегоналашув ҳолатини пайдо қилиши мумкинлигини ўша даврда ҳисобга олинмасди. Шунинг учун ҳам, ўсмирларнинг физиологик-психологик ижтимоий хусусиятларини инобатга олиб, улар меҳнатида фойдаланишни ўта оқилона ташкил қилиш керак.

Мустақиллик болалар меҳнатидан фойдаланишга мутлақо бошқача нуқтаи назардан ёндашди. Давлат оғир юк кўтариш ва ташиш билан боғлиқ ишлар болалар томонидан бажарилганда, уларнинг жисмоний камол топиши ва соғлиқ ҳолати бузилишларининг олдини олиш мақсадида энг мақбул меҳнат шароитларини таъминлайди. Давлат ёшлар меҳнати тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ ўспиринлар меҳнатини муҳофаза этишга доир қоида ва нормаларга риоя этилишини мунтазам назорат қилиб боради. Оилада ҳам ота-оналар юқоридаги қонун меъёрларини бузмасликлари, боланинг гарданига «оғир юк» ташламасликлари, жисмонан толиқтирмасликлари, уларни нормал ривожланиши учун шароитлар яратиб беришлари лозим. Ота-оналар шуни ёддан чиқармасликлари керакки, бола вояга етгандан сўнггина, ота-онасини боқишга, унга ёрдам беришга мажбурдирлар. Бу Конституциямизнинг 66-моддасида ҳам «вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдир», деб махсус қайд этилган. Шу ўринда айтиш жоизки, дунё конституцияларининг бирортасида ҳам бундай мазмундаги ҳуқуқий модда алоҳида ажратиб кўрсатилмаган бўлиб, масаланинг бу тарзда қўйилиши Ўзбекистонда ота-она ва фарзанд муносабатлари умумдавлат даражасидаги фавқулодда муҳим масала эканлигидан далолат беради. Бундан ташқари, халқ таълими соҳасида амалга оширилаётган ислоҳотлар, ўрта-махсус ва касб-ҳунар таълимининг тўлиқ қамраб олиниши, ёшларнинг касб ўрганишлари учун давлат бош ислоҳотчи ва асосий инвестор сифатида кафолатланган имкониятлар яратиши — бу бир томондан, шаклланаётган меҳнат бозори талабларини ҳисобга олиш бўлса, иккинчи томондан, меҳнат бозорига давлат сиёсатининг таъсир кўрсатишидир.

Оилада меҳнатга муҳаббат руҳини шакллантириш учун уни ўз вақтида муносиб тақдирлаш, яъни бирор юмушни бажарган, ҳунарни эгаллаган, оила ишларига кўмак берган фарзандни рағбатлантириш — мақташ, компьютер ёки бирор нарса олиб бериш, «баракалла» дейишнинг ўзи етарли эмас,

шунингдек, болада дунёқарашни қарор топтириш, меҳнат қилган элда эъзозланишини, ҳамма ҳурмат қилишини, ҳалоллик энг яхши хислат эканлигини сингдириш муҳимдир. Албатта, маънавият шу тариқа ёшлар қалбида шаклланиб боради. Юқорида айтганимиздек, бола тарбиясида она меҳри, отанинг ибрати муҳим эканлигини унутмаслик керак. Она ўз боласининг соғлом ва баркамол бўлишини хоҳлайди, уни кўз қорачиғидай асрайди, кези келганда унинг камчилигини яширади, ота эса одатда талабчанроқ бўлади, боласи нима билан машғул эканлигини сўрайди, бошқача айтганда, оиланинг бошлиғи сифатида фарзандини юриштиришини назорат қилади. Шу туфайли ҳам жамиятнинг шу кичик бўғинида боланинг ҳаракатчанлиги, бирор ишга қобиллиги, истеъдодини оила бошлиғига билдирадиган, уни тўғри йўлдан юраётганлигини кўрсатадиган ва ота томонидан тақдирланишни олиб берадиган ҳам онадир. Демак, меҳнат тарбиясида ҳам онанинг ўрни беқиёс. Немис социологи Ф.Тённис фикрича, аёллар анъанавий тарзда эркакларга қараганда кўпроқ «яхши» кадриятларни мўлжал қиладилар. Ижтимоий бирлик туйғуси ҳам аёлларда эркаклардан кучлироқ. Шу нуқтаи назардан ҳам болани ижтимоий меҳнатга йўллашда онанинг ўзига хос ўрни бор. У фарзандини яхшироқ билади, унинг майл, қизиқиш ва интилишларини тезда пайқайди ва унинг тақдирида муҳим роль ўйнайди.

Маърифатпарвар шоир Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарининг оила ва бола тарбияси ҳақидаги махсус боби бор. Унда ота-оналарнинг ўз фарзандлари олдидаги бурчлари аниқ берилган. Мабодо фарзанд меҳнатга бўйин бермаса, талтайиб кетса ота-она айбдордир. Мутафаккир ўз болаларини фойдали меҳнатга ўргатмасдан ортиқча эркалитиб, бу билан уларнинг келгусида нолойиқ хатта-ҳаракатлар қилишига тўғридан-тўғри айбдор бўладиган ота-онани қаттиқ қоралайди. «Кимники ўғли ёки қизи талтайитириб юборилган бўлса, бунинг учун у ахийри қаттиқ йиғлайди». Мутафаккирнинг фикрича, болаларни касб-

ҳунар ва билимга ўргатиш уларнинг одоб-ахлоқини тарбиялашнинг асосидир. Шунинг учун ҳам отанинг энг биринчи бурчи ўз боласига зарур билим бериш ва ҳунарга ўргатишдир. Болалар эса ўзлари ҳақидаги ғамхўрлик учун ота-онага содиқ ва уларга итоатгўй бўлиб қолишлари шарт:

Отанг пандига сен тугал қил амал,
Юрарсан бахтиёр ҳар маҳал,
Отангни-онангни севинтир тамом,
Бу хизмат еткургай тилакка тугал.

Навоийнинг фикрича ҳам инсон баркамолликка фақат меҳнат орқали эришиши мумкин.

Меҳнатародур мурод топмоқ, билгил,
Меҳнатародур кушод топмоқ билгил.
Навоий меҳнат-бахт эшигини очувчи калитдир,

дейди.

Меҳнатни саодатнинг калити бил. У ота-она бунинг учун масъул эканлигини атрофлича қайта-қайта таърифлайди.

Маълумки, ҳаётга эндигина кириб келаётган ўсмирда атроф-муҳит, одамларда юз бераётган ўзгаришлар борасида ҳар кунда ўнлаб саволлар, жумбоқлар пайдо бўлади. Ўсмир бундай саволларни қисман ота-онасига бера олади холос. Ота-оналар ҳамиша ҳам боланинг саволларига тўлиқ жавоб беравермайдилар. Бола бозорни ҳам, тадбиркорликни ҳам, савдо-сотик ишларини ҳам билиб олгиси, аниқроқ қилиб айтганда даромадларнинг манбаи ҳақида тасаввурга эга бўлгиси келади. Албатта, бола фаровон турмуш, уйда етарли нарсаларнинг бўлиши ҳалол меҳнат эвазига келганлигини билиши керак.

Ўтиш даврининг мураккабликлари, иқтисодий жиҳатдан етишмовчилик, жамиятнинг ички тузилишида жиддий ўзгаришларнинг содир бўлиши, айниқса даромадли ва даромадсиз, ҳамда кам таъминланган қатламнинг ажралиб қолиши болаларнинг тарбиясига таъсир этмай қолмайди. Болалар томонидан ўз ота-оналарини самимий ҳурмат қилишни ва меҳнатини қадрлашни оддий насиҳат қилиш

йўли билангина эмас, балки болаларнинг нозик қалбига ва ҳис-туйғуларига таъсир қилиш йўли билан уларда меҳр-муҳаббатни ва меҳнатсеварликни тарбиялаш лозим. Ота ўз ибрати билан, она эса боласига меҳрибончилик кўрсатишидан мақсад миллатни улуглашга йўналтиришдир. Илм, маърифатга интилиш бахтиёр ҳаётнинг энг мақбул йўли эканлигини қайта-қайта уқтириш, боланинг онги ва қалбида фақат меҳнат орқалигина муваффақиятга эришиш мумкинлигини исботлаш даркор. Шу жиҳатдан олганда ҳам оилавий муҳитнинг, эр-хотиннинг бир-бирига самимий муносабатининг роли каттадир. «Куш уясида кўрганини қилади» деганларидек, ҳалол меҳнатга йўллаш ҳам оиладан бошланади.

Оила муҳотида ота-оналарнинг фарзандлар тақдири учун фавқулодда масъуллиги масаласи ривожланган барча мамлакатларда доимий равишда кун тартибида туради. Хусусан, Японияда ўтказилган тадқиқотларга кўра, ўзаро таниш аёлларнинг бир-бирлари билан учрашиб, ўтказадиган суҳбат, мулоқотлари мажмуида ўттиз фоизгача вақт ўз фарзандларининг ўқиш ва ишларидаги аҳволи, йигирма фоиз вақт шахсий такомиллашув, яъни ўзлаштирган янги касбкорлари, ўқиган китоблари, кўрган фильмлари ҳақида ва фақат йигирма фоизгача вақт таниш-билишларининг маиший ҳолати, кайфиятлари, соғлиғи, турмуш ўртоғининг муаммолари масалалари банд этар экан. Таққослаш учун Ўзбекистон аёллари ўртасида Тошкент давлат маданият институти социология кафедрасининг профессори М. Бекмуродов раҳбарлигида ўтказилган тадқиқотда эса зиёли аёллар орасида 10 фоиз, тижоратчилар ўртасида 5-7 фоиз, қишлоқ аёллари ўртасида 3-5 фоизгина вақт фарзандларнинг таълим борасидаги ўзлаштиришлари ва меҳнат тарбияси аҳволига ажратилар экан. Айни чоғда аёлларимиз суҳбатлари мажмуида 40-50 фоизгача вақт маиший ҳаёт ташвишлари, қўшнилар муаммолари, дугона ва таниш-билишлар тақдири сингари масалалар таҳлиliga бағишланиши аниқланган.

Бундай ҳолат фарзандни ёшлигидан меҳнатга тайёрлаш жараёнига салбий таъсир кўрсатади. Кўпинча айрим оилалар узоқ вақтларгача ўз боласининг «хизматкори»га айланиб қолади. «Катта бўлганда эси кириб қолар, бирор юмушни эплаб кетар» қабилида фикр ҳукмрон бўлиб қолади. Тўғри, айрим ота-оналар фарзандини бирор мутахассис эгаси бўлиш учун қайғуради, уни репетиторга беради, ўқишга кириб олишига кўмак беради ёки бирор хунармандга шогирдликка беради. Баъзи ота-оналар ўз хунарларини фарзандларига ёшлиқдан ўргатадилар, ота ёки она касбини эгаллашини хоҳлайдилар. Бунинг учун имконият ҳам, оилавий муҳит ҳам мавжуд. Афсуски, барча оилалар ҳам шундай эмас. Боланинг иқтидорини, уни бирор ишга лаёқатини аниқ белгиламай туриб, обрўли олий ўқув юртларига киритиб қўйишга «йўл» излаётганлар ҳам йўқ эмас. Боланинг тақдирини уни психологик жиҳатдан чуқур билмай туриб ҳал қилиб бўлмайди, ахир.

Меҳнат тарбияси ўзбек оилаларида турлича эканлигини ўтказилган социологик сўровлар ҳамда кузатувлардан равшан кўринади. Республикамиз турли ҳудудларида истиқомат қилаётган зиёлиларнинг ўз фарзандлари билан бир кундаги мулоқотлари ҳажми ўртача 10–15 дақиқа атрофидаги кўрсаткични ифодалаётганлиги ташвишланарли ҳолдир. Биз кўпинча билиб-билмай фарзандларимиз билан алоҳида шуғулланмаймиз, уларнинг қизиқишларини инобатга олмаймиз, «бугун нима ишлар билан шуғулланинг?» саволини ҳар қачон ҳам беравермаймиз, унинг тенгдошлари давраси қанақа эканлиги ҳақида қизиқмаймиз, болани ўз назоратимиздан чиқариб юборамиз.

Республика «Оила» илмий-амалий маркази томонидан 2003 йилда олиб борилган социологик тадқиқотларда «Сиз фарзандингиз тарбияси билан қизиқиб турасизми» саволига жавоб берганларнинг 84,7 фоизи «ҳа, доимо» деган, 12,8 фоизи «вақтим бўлганда», 0,8 фоизи «қизиқишга вақтим йўқ», 1,7 фоизи «умуман қизиқмайман» деб жавоб қайтаришган. Шунини айтиш керакки, аксарият оилаларда ота-

она фарзанди тарбияси билан шунчаки қизиқади. Фарзандини нима ишлар билан машғуллигини, уни бўш вақтидан қандай фойдаланаётганлигини билмайди. Айримлар фарзанд тарбиясини уни сўкиш, уриш, қаттиқроқ тартибга чақириш билангина белгилайди. Ваҳоланки, тарбия узлуксиз жараён, болани оиладаёқ меҳнатга, билимга қизиқишини уйғотилмаса, кўчада ҳар хил ҳолатларга дуч келиши мумкин. Ишёқмас ва дангасаларга, жиноий йўллар билан даромад топадиганларга кўшилиб кетиши мумкин. Натижада болада текинхўрлик иллатлари илдиз отиши, меҳнатга бўйин эгмайдиган, енгил ҳаётга ўрганиб қолиши ҳолатлари кузатилади. Шунингдек, оилада бола тарбияси билан шуғулланишда сансалорлик ҳолатлари ҳам учрайди. Респондентларга «Оилада бола тарбияси билан кўпроқ ким шуғулланиши керак?» деган савол билан мурожаат қилинди. Сўралувчиларнинг 60,3 фоизи ота-она шуғулланиши керак деган бўлса, 16,5 фоизи оиладаги ёши катталар ва маҳалла, 20,4 фоизи ҳамма шуғулланиши керак деган. Жавоблардан кўринадики, ҳали ота-оналарнинг барчаси ҳам ўз фарзанди тарбиясини тўлиқ зиммасига олмайди, улар тарбия билан мактаб ва бошқа жаматчилик ташкилотлари шуғулланиши керак, деб ҳисоблайди. Албатта тарбия ҳаммининг иши, лекин энг аввало бу масъулиятни оилада ота-она ўз зиммасига олиши керак. Улар ўз фарзандлари тарбиясини доимий назоратда сақлашлари, мактаб, маҳалла ва бошқа жамоатчилик ташкилотлари билан доимий алоқада бўлишлари лозим. Ҳатто айрим ота-оналар тарбияни мактаб жамоаси зиммасига тўла юклайдилар. «Мактабингда тарбия бермайдими?», «Ўқитувчиларинг қаёққа қараяпти?» қабилидаги сўзларни айтишдан қайтмайдилар. Мактабга бориб, ўз боласининг ўқиши, дарсларга қатнашуви, жамоат ишларида иштироки, меҳнатга муносабати билан мутлақо шуғулланмайдиган ота-оналар афсуски кўплаб учрайди. Бундай ҳолатда болани меҳнатга меҳр-муҳаббат руҳида тарбиялаб бўлмайди. Бола кўпинча ўз ота-онаси суриштирмаганлиги учун мактаб ўқитувчиларининг ҳам сўзига кирмайди.

Ўқитувчи ҳам асосий айбдор ота-оналар, деб ҳисоблайди. Мактаб ва оила ўртасидаги муносабатларда шу тариқа узилиш рўй беради.

Албатта, ёшлар тарбияни энг аввало ота-оналаридан оладилар. Бола яхшилиқни ҳам, ёмонликни ҳам, меҳнат-севарлик ёки ялқовликка ҳам катталарнинг хатти-ҳаракатидан келиб чиқиб ёндашади. Ота-она ўз хулқ-атвори, меҳнатни севиши билан фарзанд ҳурматига сазовор бўлиши, унинг ҳаёт йўлида ўрнак бўлиши лозим. Ота-она фарзандлари олдида улар эшитиши мумкин бўлмаган фикрларни сўзлашлари асло мумкин эмас. Бола уларнинг фикр-мулоҳазаларини хазм қила олмайди. Мабодо энгил ҳаёт кечириш, қандайдир қинғир ишларга қўл уриш ҳақида сўз кетадиган бўлса, бола демак шундай қилиш мумкин эканда, деган хулосага келади. Социлогик сўровлар натижаларига кўра, 27,6 фоиз оилаларда фарзанд тарбиясидек ҳаётий муҳим деб ҳисобланган муаммоларни ҳал этишда ота-она ўртасидаги низолар тез-тез учраб туриши кузатилмоқда. Оилаларнинг 13,0 фоизиди эса ота ва фарзанд муносабатларида номуносиблик борлиги, қарама-қаршилик ва келишмовчиликлар мавжудлиги бизни ташвишга солмоқда. Бундай низолар таъсирида вояга етмаган фарзанд оиладан узоқлашишга, ҳаётидаги кўп ҳолатларни, қувонч ва ташвишларини оиласидан сир сақлашга ҳаракат қилади. Муаммоларни ҳал қилиш учун бегоналарга мурожаат этишни афзал деб билади. Бундай вазиятда бола меҳнатдан ҳам бегоналашади, ота-онанинг юмушларини бажармайди, уй ишларига қарашмайди. Оиладаги нотинч ҳолат уни кўча боласига айланиб қолишига, лоқайдликка, ялқовликка мойиллик туғдириши мумкин. Ҳар куни боласини бирор иш билан банд бўлишини назорат қилмаган ота-она оқир-оқибатда аттанг деб қолиши ҳеч гап эмас, ўз вақтида берилмаган меҳнат тарбияси эса кейинчалик жиддий муаммоларга олиб келади.

Оила меҳнат тарбиясида мактаб билан бола ўртасидаги боғловчи бўғин вазифасини ўтайди. Шунини ҳисобга олиш

лозимки, агар оила боланинг индивидуал хусусиятлари ва фазилатларини кун сайин, асосан шахсий ибрат ва катта авлод намуналарида тарбиялаб борса, мактаб унга ёрдам бериши ва мададкор бўлиши керак. Кузатувлар шуни кўрсатадики, мактабдаги меҳнат тарбияси оила билан боғланмас экан, у самара бермайди. Болада икки хил қараш пайдо бўлиб қолиши мумкин. Мактаб боланинг ибратга лойиқ ота-оналарини ҳам ўзларига мисол қилиб кўрсатиши катта аҳамиятига эга. Бунда, албатта, мактаб ўқитувчиларининг ота-она ибрати ҳақидаги фикр-мулоҳазалари диққатга сазовордир. Кузатувлар шундан далолат берадики, кўп ҳолларда ўқитувчилар билан ота-оналарнинг бола ҳақидаги баҳоларида фарқлар мавжуд. Айрим ота-оналар ўз фарзандларининг мактабдаги ҳуқ-атвори, дарсларнинг ўзлаштириши, меҳнатга лаёқати ҳақидаги ўқитувчининг объектив баҳоси айтайлик, салбий қарашларини ҳазм қила олмайдилар, айбни мактабга тўнкайдилар. Баъзи ўқитувчилар ҳам бола тарбияни оилада олиши кераклигини уқтиради. Ўқитувчиларнинг фикрича, айрим ҳолларда мактаб ўқувчини фақат тартибга чақирадиган тарбия масканигагина айланиб қолмоқда, яъни ўқувчининг юриш-туриши, хатти-ҳаракатини назорат қилишдан нарига ўтолмайдилар. Болаларнинг бир қисми ўқишга муносабати ёмон, мактабга номигагина келади, дарсларни тайёрламайди, илм олиш ҳақида ўйламайди, чунки, унинг эртанги кун ҳақидаги тасавури жуда тор. Фақат илм-фан, кенг дунёқарашгина фаравонликнинг асоси эканлигини тушунмайдилар, истиқболда ўз ўрнини эгаллаш кўп жиҳатдан мактабда олинган таълим-тарбия билан боғлиқлигини билмайдилар. Бунга сабаб оила билан мактаб ҳамкорлигининг ниҳоятда сустлиги, ҳар икки томоннинг бепарволигидир. Шуни унутмаслик керакки, китоб мутолааси ҳам меҳнат, ақлий меҳнат турига киради. Ақлий салоҳиятга эга бўлиш машаққатли меҳнатни тақозо қилади, оиладаги адабий, илмий, ижодкорлик муҳити боланинг дунёқарашини кенгайтиради, тафаккурини сайқаллайди. Китоб титкилаш ҳам машғулот эканлигини унутмаслик

лозим. Боланинг қалбида ҳар бир инсон иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлашга оид кафолатланган конституциявий ҳуқуқларини таъмин этилганлиги муҳрланиши керак.

Хуллас, мамлакатимизнинг эртанги порлоқ истиқболини таъминлашда бошқа ижтимоий институтлар билан бир қаторда оила омилига ҳам катта эътибор қаратилаётганлиги барча соҳаларда амалга оширилаётган ислохотларнинг сифат ва самарадорлик босқичига кирганлиги мантиғи билан изоҳланади.

МУСТАҚИЛЛИК ВА МЕҲНАТГА ЯНГИЧА МУНОСАБАТЛАРНИНГ ИСТИҚБОЛИ

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгандан кейин бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўлини танлади. Бу йўл мамлакатимизда демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, энг аввало инсон манфаатларини ҳимоя қилиш, унинг ҳуқуқий ва эркинликларини кафолатлаш билан боғлиқдир. Бундай жараёнда инсоннинг эркин фаолиятига катта аҳамият берилаётганлиги диққатга сазовордир. Бозор иқтисодиётининг шаклланиши билан меҳнатга янгича муносабат ҳам кўрина бошлади. Чунки жамиятимизнинг янада ривожлантириш, янгиланиш шароитида барча ислоҳотларнинг бош йўналиши ва самарадорлигининг пировард натижасини белгилаб берадиган инсон омилига катта эътибор қаратилди. Инсонга ғамхўрлик унинг меҳнат шароитларини яхшилаш билан бевосита боғлиқдир. Мулкчилик турли шаклларининг кенг ёйилиши, хусусийлаштириш жараёнлари биринчи навбатда одамларнинг дунёқараши, кайфиятлари ва психологиясини тубдан ўзгартириб юборди. Иқтисодий ўзгаришларнинг бош ислоҳотчиси давлат ўз зиммасига меҳнаткашларга қулай шароитлар яратиш, ўз меҳнати самараларидан баҳраманд бўлиш, фаровонликка эришиш имкониятларини яратиш вазифасини олганлиги бежиз эмас.

Ўзбекистонда шаклланаётган янги ижтимоий-иқтисодий шароитлар меҳнатни бутун яратувчилик қудрати ва ранг-баранглиги билан намоён бўлиши учун реал имкониятлар вужудга келтириб қолмай, минг йиллар давомида яратилган миллий ва умуминсоний қадриятларимизнинг рўёбга чиқишини таъминлайди. Айниқса, ҳалол ва самарали меҳнат

масаласи шу ўринда алоҳида аҳамиятга эга. Янги иқтисодий муносабатларга, ўтиш ва ижтимоий меҳнатнинг турли туман шакллари қарор топтириш объектив зарурият эканлиги равшан. Фақат уни бошқариш, тўғри йўналтира билиш керак. Жамият иқтисодий негизининг хилма-хил шакллари қарор топаётган янги ижтимоий-иқтисодий шароитда меҳнатга янги муносабат шаклланиб боради. Меҳнатга муносабатнинг янги кўриниши, узоқ йиллар давомида одамларнинг онгига сингдириб юборилган социалистик мулкчиликиннинг асо-ратидан чиқиб олишнинг мураккаблиги учун ҳам қийин-чилик билан сингиб боради. Айрим одамларнинг психоло-гиясида боқимандалик қусурлари сақланиб қолади, «давлат боқиб олади» қабилидаги қарашлар ҳам ўтиш даврида давом этиши сир эмас. Шу туфайли ҳам хусусий мулкчиликнинг турли шакллари одамлар томонидан қабул қилиш қийин-чилик билан давом этади. Бироқ, ҳаёт ўз измида давом этаверади. Янги шароитга одамларнинг секин-аста мослашиб бориши кузатилади. Чунки, халқимиз менталитетида минг йиллар давомида шаклланган ўз ерига, мулкига эгалик туйғуси мавжуд бўлиб, фақат уни жонлантириш, гавда-лантириш вазифаси туради. Шунинг учун ҳам бозор муно-сабатлари шаклланиши жараёни секин асталик билан босқичма-босқич давом эттирилди. Давлат бош ислоҳотчи сифатида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, хусусий-лаштиришни режали амалга оширишни таъминлаб боради. Бунда иқтисодиётнинг ўзига хослиги билан бирга одам-ларнинг интилишлари, кайфиятлари, психологияси, тайёр-гарлиги қатъий ҳисобга олинди.

Мамлакатда ўтказилаётган иқтисодий ислоҳотлар, кичик ва ўрта бизнесни, оилавий тадбиркорликни ривожлан-тиришнинг давлат томонидан ҳар томонлама қўллаб-қувватланиши асосий вазифани ҳал этилишига — ҳар бир инсоннинг ўзини хўжайин деб ҳис қилишига, ўзи муста-қил қабул қилган қарор учун бутун масъулиятни зиммасига олиши имконини берувчи бозор иқтисодиётини барпо этишга қаратилгандир. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, муста-

қиллик йилларидаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар натижаси ўлароқ фуқароларнинг меҳнатга янгича муносабатлари қарор топа борди. Энди одамлар ўз меҳнатлари натижаларидан кўпроқ манфаатдор эканликларини ҳис қила бошладилар. Тадбиркорлик ва ишбилармонлик илмини ўргандилар, ўз малакаларини оширдилар. Бу ўз навбатида таълим олиш соҳасига ҳам жиддий таъсирини ўтказди. Янги-янги мутахассисликлар вужудга келди, ўқув юртларини тузилиши ўзгарди, касб-ҳунар коллежлари барпо этилди, ёшлар чет элларга бориб ўқий бошладилар, илғор чет эл тажрибаси мамлакатимизга кириб келди. Бошқа мамлакатлардаги меҳнатни ташкил этиш тажрибаси республикамизга ҳам олиб кирилди. Албатта, бунда Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятлари қатъий ҳисобга олинди. Мамлакатимизда янги иқтисодий тафаккур шакллана бошлади. Энди одамлар мулкка эгалик туйғусини ҳис қила бошладилар.

Дарҳақиқат, инсон фаолияти унинг меҳнатдаги қобилиятига асосланганлиги билан характерланади. Меҳнат асрлар давомида шакланган асосий қадрият сифатида қолаверади, меҳнатда ҳар бир шахснинг етуклиги гавдаланади. Меҳнат — умуминсоний қадрият сифатида мамлакатимизнинг бозор ислохотлари шароитида янги мазмун касб этади. Мустақиллик халқимизга ўз-ўзини танитиш баробарида меҳнати натижаларидан баҳраманд бўлиш имкониятларини яратди. Энг муҳими инсон омилига, унинг куч-қудратига алоҳида аҳамият берилди. «Ислохотларда жуда кўп нарса одамларнинг руҳиятига, тафаккурига, янги қадриятларни англаб олишга, меҳнатга янгича муносабатга, меҳнатга қизиқтирувчи омилларга боғлиқ эканига ишончим комил» деган эди Ислом Каримов «Труд» газетаси берган саволларига жавобларида (Қаранг: «Халқ сўзи», 27 май, 1993 й). Меҳнаткашларнинг ижтимоий ҳимоялашнинг кенг қамровли тадбирлари ишлаб чиқилди ва иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари Ўзбекистон Конституциясида белгилаб қўйилди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришгандан кейинги тараққиёти, бозор муносабатларининг барқарор йўна-

лишларда янада ривожланиши биринчи навбатда меҳнат муаммоларининг (меҳнат бозори ҳолати, ишчи кучидан фойдаланиш даражаси ва одамларни иш билан таъминлаш, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ва меҳнатга ҳақ тўлаш, меҳнат шароити ва нормативларни ишлаб чиқиш каби) қай даражада ҳал қилинишига боғлиқ.

Меҳнат бўйича ҳозирги даврдаги давлат сиёсатининг асосини меҳнат ва аҳолини иш билан таъминлашнинг қуйидаги йўналишлари ташкил этади:

— мамлакатимизда мулкчиликнинг турли шакллариغا асосланган бозор иқтисодиётини яратиш орқали меҳнат бозорини шакллантириш;

— давлат ва нодавлат тизимлари маблағлари ҳисобидан ишлаб чиқаришни таркибий жиҳатдан қайта тузиш дастурларини амалга ошириш ва шунга кўра меҳнат ресурсларини мақсадга мувофиқ тақсимлаш;

— ўсиб бораётган ишчи кучи ва унга бўлган ҳаётий талабни иқтисодий ва ҳуқуқий воситалар орқали тартибга солиш;

— ишсизларнинг ва меҳнат бозорида рақобатлаша олмайдиган аҳоли табақаларининг (касб-ҳунарга эга бўлмаган ёшлар, болали аёллар, ногиронлар) ижтимоий ҳимоясини таъминлаш учун махсус тadbирлар кўриш;

— ишчи кучи сифатини ошириш (касбга ўргатиш, уларни қайта ўқитиш ва малакасини ошириш тизимини такомиллаштириш), аҳолининг иқтисодий фаоллигини ривожлантириш, тadbиркорлик ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш ва ҳ.к.

— аҳоли зич жойлашган қишлоқ ҳудудларида саноат корхоналари ёки филиалларини очиш орқали ортиқча иш кучини меҳнатга жалб этиш, уларни рағбатлантириш усулларини яратиш;

— қишлоқ аёллари меҳнатидан унумли фойдаланишнинг мақсадга мувофиқ йўллари ишлаб чиқиш.

Шу билан бирга, мамлакатимизда ижтимоий ҳимоялашнинг шундай сиёсати олиб борилмоқдаки, бу қуйидаги

жиҳатларни ўз ичига олади: биринчидан одамларнинг қашшоқлашишига йўл қўймаслик, яъни ишловчиларнинг реал даромадларини тинмай ошириб бориш; иккинчидан, ишга яроқли бўлмаган аҳоли қатламини ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлаш; иш ўринларини турли сабабларга кўра йўқотганларни ишга жойлаштиришга ёрдам бериш мақсадида бандлик сиёсатини олиб бориш.

Республикамизнинг ўзига хос ижтимоий-демографик тузилиши — туғилишнинг нисбатан юқорилиги, қишлоқ аҳолисининг кўплиги, меҳнат ресурсларининг ўсиб бориши, энг асосийси 30 ёшгача бўлган ёшлар мамлакат аҳолисининг ярмидан кўпроғини ташкил этиши уларнинг меҳнатидан самарали фойдаланиш масаласига эътибор билан ёндашувни талаб этади. Бунинг учун ёшларни касбга ўргатиш йўллари ишлаб чиқилмоқда. Турли касб-ҳунар ўқув юртларининг ривожлантирилишга жиддий эътибор қаратилмоқда. Айниқса, қишлоқ жойларида ҳозирги замон талабларига жавоб берадиган касб-ҳунар коллежларининг очилиши муаммони ҳал этилишига ёрдам беради. Шундай бўлишига қарамасдан, ёшларни касб-ҳунар ўқув юртларига жалб этишда маълум бир қийинчиликларга дуч келинмоқда. Жумладан, ота-оналар, маҳалла ва бошқа жамоат ташкилотларининг мактаб билан ўзаро алоқаси суёт олиб борилмоқда. Ёшларни касбга йўналтиришда ўзаро ҳамкорликнинг тўғри йўлга қўйилмаганлиги оқибатида уларнинг айримлари ўз йўлини белгилай олмаяпти. Муаммонинг ҳал этилиши кўп жиҳатдан фарзанд тарбиясига комплекс ёндашувга боғлиқ. Ёшлар оилада меҳнат кўникмаларига эга бўлишлари, ўзларига муносиб касбни шу масканда танлай билишлари керак.

Бозор муносабатларининг қарор топиши шароитида мулкчиликнинг хилма-хиллиги, меҳнат аҳлини мулкни тўлақонли соҳибига айлантириш, ишлаб чиқарувчининг истеъмолчи устидан яққаҳокимлигига чек қўйиш, одамларда меҳнатсеварлик, ташаббускорлик, тадбиркорлик, ишбилармонлик каби хислатларини шакллантириш вазифасини мақсадга мувофиқ олиб боришни тақозо этмоқда. Шуни

айтиш керакки, иқтисодий муносабатларни инсонийлаштириш орқали кишиларни боқимандалик, ишёқмаслик, меҳнатсиз бойлик орттиришга интилиш, асосийси лоқайдлик, меҳнатдан бегонасираш кабиларга барҳам берилади. Бунинг учун ҳар бир ишловчининг меҳнатига одилона ҳақ тўлаш, уларни рағбатлантириш тегишли ҳужжатлар асосида олиб борилиши керак. Ўз меҳнати қадрлангани ва унга нисбатан эътибор берилаётганлигини ҳис қилган ишловчи меҳнат унумдорлигини ошишига ҳаракат қилади, меҳнат интизомини бузмайди, ташаббускорликка мойиллиги ортади. Айниқса меҳнат шароити ва ички муҳит яратилган жойда ишловчиларнинг меҳнат мазмуни ва характери ўзгаради, уларнинг меҳнатга онгли муносабати қарор топади.

Меҳнатга янгича муносабатни шакллантириш ва меҳнат фаоллиги даражасини белгиловчи омилларга иш ҳақи, қулай меҳнат шароитини ташкил қилиш, меҳнат мазмунининг ўзгариши ишлаб чиқаришдаги мустақиллик, меҳнат жамоаларидаги ўзаро сāmимий муносабат, раҳбарлик услуги ва бошқалар киради. Меҳнатга муносабатнинг белгиловчи муҳим омил — ўз касбий ҳолати, қобилияти ва ўзига хос хусусиятларни намоён қила олишга имконият берадиган ҳўжалик механизмидир. Ҳозирги даврда ҳўжалик механизмини такомиллаштириш, уни янги моделлар асосида ривожлантириш, корхона ва ташкилотларга мустақиллик бериш, ўз-ўзини маблағ билан таъминлаш катта аҳамият касб этади. Хусусий мулкчиликнинг кенг ёйилишида эса эркин нарх тизими ишловчиларни меҳнат фаоллиги ва меҳнатга муносабати учун иқтисодий асос яратади. Президентимиз мустақилликнинг дастлабки кунларидаёқ айтганидек, «Фақат уюшган бозоргина бугунги кунда халқнинг ижодий ва меҳнат имкониятларини очиб бера олади, боқимандаликка хотима беради, ташаббускорлик ва ишбилармонликни ривожлантира олади, рағбатлантиришни ва йўқотилган ҳўжайинлик туйғусини қайта тиклайди»¹.

---

¹Ислом Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат мафкура. 1-том. Т., 1996, 62-бет.

Иқтисодий ислохотларнинг янги босқичида мулкни ҳақиқий эгаларига беришни тезлаштириш, тадбиркорлик учун кенг йўл очиб беришдан иборатдир. Ҳозир мамлакатимизда 220 мингдан ортиқ кичик ва ўрта корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Агар 1991 йили мамлакатимизда атиги 9,3 минг кичик корхона фаолият юритган бўлса, ҳозир уларнинг сони 65 мингдан ошиб кетди. Бу — ҳар йили бир неча юз минг янги иш ўринлари очилиши демакдир. Ўзбекистон аҳолисининг учдан бир қисми шу соҳада меҳнат қилмоқда. Ҳозир бу корхоналарнинг улуши саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришда 14,1 фоизни, қурилиш пудрат ишларида 36,8 фоизни, чакана савдо оборотида 45,8 фоизни, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришда 75,6 фоизни ташкил этмоқда. Бугунги кунда мамлакатимизда 62 мингдан ортиқ фермер, 3 миллиондан зиёд деҳқон хўжаликлари фаолият юритмоқда. Улар қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 68 фоизини етиштириб бермоқда. Қишлоқ хўжалигида давлатга қарашли бўлмаган тармоқ улуши 9 фоизни ташкил этаётир.

Мутахассисларнинг фикрича, жамиятнинг ижтимоий ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар — меҳнатга онгли муносабатни, уни рағбатлантиришнинг янги тизимини шакллантирмай туриб, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт учун зарур ички асосни юзага келтириш мушкул. Ўз меҳнати қадрланган жойда ишловчи муқим фаолият юритади, меҳнат унумдорлигига эришишга ҳаракат қилади, ўз устида тинимсиз ишлайди, қобилиятларини намойиш этади, ўз иш натижаларидан қониқиш ҳосил қилади. Ҳар бир ходим ўз меҳнат жамоаси томон интилади. Меҳнатга бўлган муносабат жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тизими, ўтиш даврининг ўзига хос хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ. Меҳнатга янгича муносабат шаклланишига таъсир этувчи омиллар қаторида халқнинг менталитети, унинг ўзига хос демографик тузилиши, ишловчининг таълим ва касбий тайёргарлик даражаси, янги иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ бўлган меҳнат мазмуни ва характеридаги ўзгаришлар, меҳнатга ҳақ тўлаш даражасини киритиш мумкин.

Меҳнат диалектик ривожланадиган кўп қиррали ижтимоий жараён бўлиб, у шароит тақозоси билан доимо ўзгаришда бўлади. Одамларнинг меҳнат қилиш жараёнида юзага келадиган бир-бирлари билан муносабатлари инсоннинг ижтимоий табиатини гавдалантиради. Демак, меҳнат фаолияти давомида инсоннинг ўзи ҳар жиҳатдан ўзгаради. Бундай ўзгаришларга хусусий мулкчиликнинг турли шакллари таъсир ўтказди. Бозор муносабатлари шароитидаги мақсадга йўналтирилган меҳнат фаолиятида инсон ўзининг қобилиятларини намоён қилади, ривожлантиради, билимини, малакасини оширади. Дунёқарашини кенгайтиради. Энг муҳими ўз-ўзини англаб ета бошлайди. Ўзини англаш туйғуси меҳнат муносабатларига таъсир кўрсатади. Шунингдек, меҳнат инсон ва жамиятнинг табиатга муносабатигина бўлиб қолмай, шу билан бирга ўзида кишиларнинг, ижтимоий гуруҳларнинг алоқаларини ҳам мужассамлаштиради.

Меҳнат давомида кишилар бир-бирларига ўзаро таъсир кўрсатадилар, ўзларини тарбиялайдилар, бир-бирларини ўрганадилар. Меҳнатнинг умумийлиги шундаки, бу мақсадга қаратилган онгли жараён бўлиб, айти пайтда инсоннинг табиатга ва бир-бирларига муносабатига фаол ва ижобий таъсир этувчи жараён дир. Меҳнат жараёнининг ижтимоий функцияси инсоннинг моддий, ижтимоий-сиёсий, эстетик ва билишга оид эҳтиёжларини қондириш ҳисобланади. Меҳнат инсоннинг эҳтиёжи сифатида ҳаммиша аниқ тарихий шароитларда амалга ошади ва ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиш қонуниятларига бўйсунди. Янги иқтисодий ислохотлар шароитида ишловчининг манфаатдорлиги ҳам, ишлаб чиқариш натижаларидан баҳрамандлиги ҳам шу тариқа ўзгариб боради. Маълумки, меҳнат инсоннинг эҳтиёжи сифатида унинг мотивлари орқали шаклланиб боради. Меҳнатга ундайдиган мотивларга уни муносиб баҳолаш, ишловчини қадрлаш, ишлаш учун қулай шарт-шароитлар ҳозирлаш, асосийси ходимларни ҳар жиҳатдан ҳуқуқларини ҳимоя қилиш киради. Меҳнатга муносабатни

белгиловчи асосий омил ишловчининг ўз касби, қобилияти ва бошқа хусусиятларини намоён қила олишга имконият берадиган хўжалик механизмидир. Совет тузуми давридаги тенглаштириш сиёсати ишловчиларнинг меҳнатдан қониқ-маслиги, унинг натижаларидан баҳраманд бўлмаслигига олиб келди. Натижада меҳнатга лаёқатсизлар, интизомсизлар, меҳнатдан бўйин товлайдиганлар боқимандалик касалига учрадилар.

Бозор иқтисодиёти шароитида маълум даврда иш билан банд бўлмаган қатламни — ишсизларни кўпайиши кузатилади. АҚШ статистикасида иш қидираётган одамлар сони орқали ишсизлик ифодаланади. Ишсизлик даражаси меҳнат бозорида ишсизлар сонининг ишчи кучи ҳисобланган одамлар сонига нисбатидир. Ишчи кучи ишлаётган ёки иш қидираётган 16 ёшдан юқори бўлган шахслардан ташкил топади. Ишсизликнинг юқори даражаси одатда иқтисодда яроқсиз машиналар ва ишлаб чиқариш воситаларининг ҳам мавжудлигини билдиради. Инсон ресурсларидан тўғри фойдаланмаслик оқибатида ишсизлик келиб чиқади. Мутахассисларнинг фикрича, инсон ресурслари одамларнинг соғлиги, кучи, масъулияти ва кўникмаларини билдиради. Иш билан шуғулланиш учун мавжуд одамлар сони ва уларнинг иш соатлари миқдори инсон ресурсларининг фақат бир ўлчовини ташкил қилади. Яна бир ўлчов одамларнинг қобилияти ва уларнинг қизиқиш даражасидан иборат. Инсон ресурсларининг сифати таълим ва амалий тайёргарлик орқали маҳорат, билим ва қизиқишни орттириш бўйича ўтмиш саъй-ҳаракатларини акс эттиради. Айрим одамларнинг фойда олиш умидида янги иш бошлаш, бозорга янги товар ёки хизматни таклиф қилиш билан боғлиқ таваккалчиликни бўйнига олиб, иқтисодий фаолиятни ташкил этиш қобилияти ишбилармонлик деб аталади. Ишсизлик эса инсоннинг энг оғир ҳолатларидан биридир. У мураккаб ижтимоий ҳолат бўлиб, инсоннинг ўзи учун ҳам, жамият учун ҳам ҳар жиҳатдан зарардир. Ишсизлик ўз ичига қатор хусусиятни олади. Бир томондан ишга қобилияти бўла туриб, иш жойига

эга бўлмаган кишилар тоифаси бўлади. Бундан ташқари, иш ўринлари қисқариши ҳисобига четга сурилиб қолган ишсизлар ҳам учрайди. Иккинчи томондан, ўз касби, мутахассислиги бўйича иш топа олмайдиган кишилар гуруҳи ҳам учрайди. Шунингдек, давлат корхоналарида ҳам, хусусий корхоналарда ҳам муқим ишлай олмайдиган, меҳнатга энгил қарайдиганлар тоифаси ҳам учрайди. Ишсизликни пайдо бўлишига ишлаб чиқариш корхоналарини нотўғри жойлаштирилганлиги ҳам сабаб бўлади.

Аҳолининг жойлашув даражаси ҳам ишсизликка сабаб бўлувчи омиллардан биридир. Масалан, Фарғона водийси республикада аҳоли энг зич жойлашган регион ҳисобланади. Республика ҳудудининг 4,3 фоизини эгаллаган ҳолда аҳолисининг 26,8 фоизини ташкил қилади. 1 кв км га 263 киши тўғри келади. Жумладан Андижон вилоятида — 474,5, Наманган вилоятида 220,4, Фарғонада 344,2 киши тўғри келади. Тошкент вилоятида (Тошкент шаҳри билан бирга) 278,8 кишига тенг, Хоразм (190,2 киши), Самарқандда (145,0 киши), Сирдарё (122,7 киши) вилоятларида ҳам аҳоли нисбатан зич. Навоий вилояти, Қорақалпоғистонда аҳоли зичлиги ниҳоятда паст даражада. Навоий вилоятидаги Қизилқум ва Қорақалпоғистондаги Устюрт платосида аҳоли зичлиги 1 км.кв.га 1 кишига ҳам етмайди. Аҳоли мамлакатнинг воҳа ва водийларида зич, чўл минтақаси, тоғ, тоғолди минтақаларида сийрак жойлашган. Аҳолининг бундай демографик ҳолати мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларини мақсадга мувофиқ жойлаштиришни тақозо қилади. Шуни қайд қилиш керакки, регионлар ўртасидаги тафовутларни секин-аста бартараф этиб бориш йўлидан борилади. Бироқ, бундай жараён иқтисодий, демографик нуқтаи назаридан қийинчилик билан кечади. Шу туфайли ҳам ҳар бир регион ўзининг кучли томонларини намоён қилишлари керак. Кучли регионлар кучли мамлакатга асос бўлади. Айниқса қишлоқлардаги аҳволни яхшилаш, аҳолининг яшаш шароитларини шаҳар турмуш тарзига яқинлаштириш, жумладан қишлоқ хўжалиги меҳнати билан саноат меҳнати

ўртасидаги тафовутларни бартараф этиб бориш ҳам зарур. Бунда замонавий техника ва технологияларни жорий қилиш, қишлоқ меҳнатини энгиллаштириш йўлидан борилади. Шу туфайли ҳам кейинги вақтларда қишлоқларда саноат корхоналари, уларнинг филиаллари қурилмоқда. Қишлоқдаги аёллар меҳнатидан фойдаланиш учун энгил саноатга оид корхоналар қад кўтармоқда. Энди аёлларни нафақат деҳқончилик ва уй ишларида, балки замонавий саноат корхоналарида меҳнат қилишлари уларнинг ижтимоий фаоллигига ҳам кучли таъсир кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Хотин-қизлар кўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» ги 2004 йил 25 майдаги фармони ва у фармон ижросини таъминлаш чора-тадбирлари дастури тўғрисидаги Вазирлар Маҳкамасининг қарори юқоридаги вазифаларни амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади. Фармонда Хотин-қизларни иш билан таъминлаш масалаларини ҳал этиш, айниқса қишлоқ жойларида уларнинг меҳнат ва ўқиш шароитларини яхшилаш, аёлларни тадбиркорлик фаолиятига жалб этишга қаратилган дастурларни тайёрлаш ва амалга ошириш вазифаси қўйилди. Хотин-қизлар кўмиталарининг фаолияти, энг аввало аёлларни иш билан таъминлаш муаммосини ҳал этишга, шу жумладан, вақтинчалик иш ўринларини барпо этиш, касаначилик меҳнатини ташкил қилиш ва хотин-қизларни ишга жойлаштиришнинг бошқа шаклларида фойдаланишга қаратилиши зарурлиги таъкидланди. Давлат томонидан кўрсатилаётган моддий ва бошқа ёрдамлар билан бирга, хотин-қизларга ишлаш учун шарт-шароит ва имкониятлар яратилиши даркор. Аёлини эъозлаган юрт ҳамиша фаровонликка эришади. Мамлакат аҳолисининг 51,2 фоизини аёллар ташкил қилар экан, уларнинг ўқиши, меҳнати, турмушини яхшилаш учун бутун жамият иш олиб бориши керак. Агар оилада аёлга эътибор юқори бўлса, уни ижтимоий фаолиятга кириб келиши ҳам осон кечади. Бизнинг аёлларимиз бардошли, иродали, ҳаётнинг синовларига дош

берадиган меҳнатсевардир. Фақат уларнинг кучидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш керак. Уларни ҳимоялаш эса ҳар бир кишининг муқаддас бурчидир.

Кейинги вақтларда «Аҳолини иш билан таъминлаш» дастурини бажариш, меҳнат бозорини шакллантириш ва банд бўлмаган аҳолини ишга жойлаштиришга кўмаклашиш ҳамда ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилиш борасида кўп ишлар амалга оширилди. Жумладан, 2003 йил давомида меҳнат бўлимларига республика бўйича жаъми 430,5 минг киши иш сўраб мурожаат қилган бўлиб, уларнинг 73,5 фоизи қишлоқ жойларида яшовчилар, 26,5 фоизи шаҳарликлардир. Жумладан, эркаклар 54,1 фоизни, аёллар 45,9 фоизни ташкил қилди. Иш сўраб мурожаат этганларнинг 54,7 фоизи 18 ёшдан 30 ёшгача, 41,3 фоизи 30 дан 50 ёшгача, 2,6 фоизи 16 ёшдан 18 ёшгача иш сўраб мурожаат этганлар орасида ўрта маълумотлилар кўпчиликни — 57,6 фоизни ташкил қилади. 26,6 фоизи ўрта махсус маълумотлилар, 9,4 фоизи тўлиқ бўлмаган ўрта маълумотлилар, фақат 6,4 фоизи олий маълумотлилардир. Иш сўраб мурожаат этганларнинг 317,4 минг нафари ёки 73,7 фоизи иқтисодиётнинг турли тармоқларига ишга жойлаштирилди. Ишга жойлаштириш имконияти бўлмаган фуқароларга меҳнат органлари томонидан ижтимоий ҳимоя чоралари кўрилган, жумладан 62,3 минг ишсиз фуқарога ишсизлик нафақаси тайинланган, 17,5 минг ишсизлар касбга тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишга юборилган. 45,9 минг киши эса ҳақ тўланадиган жамоат ишларига жалб қилинган.

Ишга жойлашишга муҳтож банд бўлмаган аҳолига кўмаклашиш мақсадида жойларда меҳнат бўлимлари томонидан иш берувчилар (корхона ва ташкилотлар) билан ҳамкорликда 2003 йилда республика бўйича бир неча бор иш ўринлари ярмаркалари ўтказилди. Ушбу ярмаркаларда 20,4 мингта корхона ва ташкилотлар ўзларида мавжуд бўлган 125,3 мингта бўш иш ўринлари билан иштирок этдилар. Мазкур ярмаркаларда 105,9 минг нафар иш билан банд бўлмаган фуқаролар жалб этилиб, уларнинг 42,4 минг нафари

доимий ишга жойлаштирилди, 48 минг фуқарога меҳнат қонунчилиги ва ишга жойлашиш масалалари бўйича турли маслаҳатлар берилди.

Шаҳар ва туман ҳокимликларининг қарорлари билан корхона, ташкилот ва муассасаларда ижтимоий ҳимояга муҳтож, иш топишдан қийналадиган ва тенг шароитларда рақобатлашишга қодир бўлмаган шахслар учун ажратилган квоталанган иш ўринларига 2003 йилда жамми 84,7 минг ногиронлар, таълим муассасаларининг битирувчилари, ёш ва кўп болали ота-оналар, жазо муддатларини ўташ жойларидан озод этилган фуқаролар ва бошқалар ишга жойлаштирилган.

Иш билан таъминланмаганлик даражаси юқори бўлган, тоғли ва чегарадош туманлар ҳамда худудий аҳолини иш билан таъминлаш дастурларига мувофиқ 2003 йилда республика бўйича жамми 429,6 мингта янги иш ўринлари яратилди. Уларнинг 375,4 мингтаси ёки 87,3 фоизи бевосита кичик ва ўрта бизнес соҳасига, 300,3 мингтаси ёки 69,9 фоизи қишлоқ жойларига тўғри келади. Шу даврда кичик ва ўрта бизнес соҳасида 176,4 минг янги иш ўринлари бевосита маҳаллалар худудларида яратилди.

Аҳолини иш билан таъминлаш амалга оширилаётган ислохотларнинг муҳим ижтимоий жиҳатидир. Республикада вақтинча ишсиз аҳоли даражаси кейинги 2 йилда 4,1 дан 3,6 фоизга камайди. 1991 йил бошида қишлоқ хўжалигида меҳнат қилаётганлар иш билан банд аҳолининг ўртача 46 фоизини ташкил этган бўлса, айти пайтда бу кўрсаткич 32 фоизга тушди.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш аҳоли бандлигининг ўсишини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кунда 250 мингта кичик бизнес корхонаси фаолият кўрсатмоқда. Ушбу соҳада 5,5 миллион киши меҳнат қилмоқда ва ялпи маҳсулотнинг 35 фоиздан ортиғи улар ҳиссасига тўғри келмоқда. Фақат 2003 йилда кичик ва хусусий корхоналарда 375 минг янги иш ўрни ташкил этилди. Шундай экан муаммолар нималардан иборат?

Биринчидан, аҳоли даромадининг ҳозирча унча юқори бўлмаган ўртача даражасини оширишдан иборат. Муаммонинг ечими — меҳнат унумдорлигини ўсишига, ишлаб чиқариш ҳажмининг кенгайиши ва маҳсулот сотилишига асосланиши даркор. Иккинчидан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ортиқча ишчи кучи мавжудлигидир. Бу муаммо қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини пасайтирибгина қолмасдан, иқтисодиётнинг ушбу тармоғида меҳнат қилаётган ишчилар даромад даражаси камайишига ҳам сабаб бўлмоқда. Шу боис қишлоқ жойларида қишлоқ хўжалиги тармоғига кирмайдиган қайта ишлаш саноати, қурилиш, хизмат кўрсатиш ва ижтимоий хизматлар соҳасида бандликни кенгайтириш учун шароитлар яратиш вазифа ҳисобланади.

Ёшларнинг нодавлат секторида меҳнат қилиши ёки хусусий тадбиркорлик билан шуғулланиш иштиёқида эканлиги намоён бўлмоқда. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ёшлар давлат корхоналари ва идораларида ишлаш иштиёқи пасайган ҳолда, ижара корхонасида ишлаш истагидаги ёшлар салмоғи 2 баробар, қўшма корхонада 1,4 баробар, ўз ишини бошламоқчи бўлганлар салмоғи 15 фоизга ошганлигини кўрсатган.

Демак, меҳнат фаолияти алоҳида олинган бир киши учун ҳам, умуман жамият учун ҳам ҳаётдаги муҳим ижтимоий институт ҳисобланади. «Ижтимоий фикрни ўрганиш Маркази» томонидан олиб борилган социологик сўров натижаларига кўра, респондентларнинг 43,3 фоизи «меҳнат — ҳаёт кечиришнинг муҳим воситаси, яшаш учун маблағ топиш усули», 30,3 фоизи «меҳнат ҳаётнинг асосий белгиси, инсон меҳнат қилар экан демак яшамоқда», 9,3 фоизи «Меҳнат — бу одамлар учун фойдали бўлиш, уларга фойда, қувонч келтириш, уларнинг ҳаётини енгиллаштириш», 9,1 фоизи меҳнат — бу жамиятда ўз ўрнини топиш йўли, 7,4 фоизи «меҳнат — бу шахс ўзини намоён қилиши воситаси» деб жавоб қайтаришган. Шундай қилиб, респондентлар танлаган нуқтаи назарнинг жаъми бўйича меҳнат аҳолининг асосий қисми томонидан кун кўриш учун пул тўплашдан кўра

муҳимроқ омил сифатида идрок қилинади. Респондентларга «Меҳнатнинг қайси тавсифи Сиз учун биринчи даражали аҳамиятга эга?» деган савол билан мурожаат этилганда, сўралувчиларнинг 32,6 фоизи «юқори ҳақ тўланиши», 30,6 фоизи «қизиқарли иш», 22,3 фоизи «одамларга наф келтириш» деб жавоб қайтаришган.

Хулоса қилиб айтганда, мустақиллик даврида амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар туфайли энг аввало одамларнинг меҳнатга янгича муносабатлари шакллана бошлади. Одамлар энди меҳнатга яшаш воситаси сифатидагина эмас, балки унинг ўзлигини намоён қилиш воситаси ва ҳаётдаги асосий бурч сифатида идрок этмоқдалар. Шунинг учун янги иқтисодий тафаккур шаклланиб, одамлар хусусий мулк эгаси бўлганлигини ҳис қилиб мазмунли ва самарали меҳнат қилишга ўтиб олдилар. Улар меҳнатлари натижаларидан баҳраманд бўлишларини англаб етмоқдалар ва истиқболларига ишонч билан қарамоқдалар.

ХУЛОСА

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий соҳадаги ўзгаришлар инсонни кадрлашга, унинг мавқеини оширишга, бахтли ҳаёт кечирishiни таъминлашга қаратилган. Албатта, бу ўз-ўзидан бўлмайди. Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиши давридаги ғоят муҳим вазифалар инсоннинг ўзига, унинг жамиятдаги ўз ўрнини топа билишига, рўй бераётган жараёнларга онгли муносабати билан боғлиқдир. Меҳнатсевар халқимизнинг янги ўзгаришларни теран англаб етиши муҳим вазифалардан биридир. Зеро, ҳар бир киши қўлга киритилган мустақилликни сақлашга муносиб ҳисса қўшиши, порлоқ истиқбол учун жон куйдириши, ҳалол меҳнат қилиши зарур.

Халқимиз менталитетига хос бўлган хусусиятлардан бири — меҳнатсеварликдир. Меҳнатсеварлик бошқа миллатларга ҳам хос бўлган хусусиятга, деган савол туғилиши мумкин. Японларни, корейларни, немисларни, инглизларни, америкаликларни меҳнаткаш эмас, деб бўлмайди, ахир. Улар тараққиётнинг мисли кўрилмаган чўққиларига эришганликларини бутун дунё яхши билади. Бироқ, ҳар бир халқнинг ўзига хос меҳнат анъаналари, меҳнатга муносабатларининг ўзига хос кўриниши мавжуд бўлади.

Ўзбек халқи менталитетида оиланинг муқаддаслиги, қариндош-уруғларнинг ҳамжиҳатлиги, ҳамкорлиги, қўни-қўшниларнинг ўзаро муносабатлари, маҳалланинг аҳамияти ғоят катта бўлиб келган. Ўзбеклар ёшлигиданоқ меҳнатга кўникма ҳосил қилиб келганлар, уй ишларида фаол ҳашар ишларида ёппасига қатнашганлар, бир сўз билан айтганда

ҳар қандай замонда ҳам меҳнатга онгли муносабатларини билдирганлар. Фақат уларни тўғри йўналтира билиш, иш билан таъминлаш, меҳнатига адолатли ҳақ тўлаш тизимини жорий қилиш керак, холос. Меҳнатнинг моддий ва маънавий стимуллари ҳис қилган халқимиз ҳамиша ютуқларга эришиб келган.

Шуни таъкидлаш керакки, янги ижтимоий муносабатлар шароитида меҳнат характери ва мазмуни тубдан ўзгаради, меҳнат жараёнида кишилар ўзларида илғор сифатларни шакллантирадilar. Муҳимки, хусусий мулкчилик шакллари жорий қилиниши туфайли оммавий ишсизликка йўл қўйилмайди, ерни эгаси бўлиш кайфияти, меҳнатни муносиб тақдирлаш ижобий натижаларга олиб келади. Айниқса, қишлоқ хўжалиги меҳнатини саноатга яқинлаштириш, техника ва автоматлаштириш ундан қониқиш ҳиссини туғдиради. Янгича иқтисодий фикрлаш иқтисодий жиҳатдан эркин меҳнатни вужудга келтиради, асосийси меҳнатдан бегоналашувга барҳам беради. Меҳнат муносабатларини янги шароитда такомиллаштириш халқимизнинг кўп асрлик менталитети билан боғлиқдир. Менталитет инсон фаолиятини жамият билан боғлайдиган, унга миллий шакл ва мазмун берадиган объектив ва субъектив омилларнинг барчасини бир бутун, яхлит ҳолда ўзида ифодалайди.

Мақсад шундан иборатки, имконият қадар халқимизни улўф мақсадлар йўлидаги ишларга жалб этиш, ҳар бир кишининг ўз ўрнига эга бўлишини таъминлаш, мулкчиликнинг янги шакллари тўғри қабул қилишга ўргатишдир. Бир сўз билан айтганда, янги шароитда меҳнатга янгича муносабатни шакллантириш вазифаси туради.

Биз мазкур рисолада меҳнат характери ва мазмунининг ўзгариши, меҳнат муносабатларининг ўзига хос хусусиятлари, устоз-шогирд муносабатларининг ижтимоий психологик муаммолари ҳақида фикр юритиш билан бирга, чет эл тажрибалари мисолида масаланинг айрим қирраларини очишга ҳаракат қилдик.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. **И. А. Каримов.** Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том, Т., «Ўзбекистон», 1996.
2. **И. А. Каримов.** Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., «Ўзбекистон», 1998.
3. **И. А. Каримов.** Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. 12-том. Т., «Ўзбекистон», 2004.
4. **Кант И. Соч.,** Т. 6, М., 1966.
5. **Гегель. Соч.,** Т. 3, М., 1956.
6. **М. Бекмуродов.** Миллий менталитет ва бошқарув. «Жамият ва бошқарув» журнали, 1998, 4-сон.
7. **Ф. Турғунбоев.** Истиқлол ва меҳнат менталитети., «Фаргона» нашриёти, 2003.
8. **М. Бекмуродов, А. Бегматов.** Миллий менталитет ва раҳбар маънавияти. Т., 2003.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Меҳнат менталитети хусусида	5
Устоз-шогирд муносабатлари — қадрият сифатида	18
Японияда меҳнат менталитети	28
Оила — миллий менталитет кўзгуси	52
Оилада меҳнатга муносабатнинг шаклланиши	62
Мустақиллик ва меҳнатга янгича муносабатларнинг истиқболи	76
Хулоса	91
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	93

Баҳодир Умурзоқов
Муҳаммаджон Раҳимов

МЕҲНАТ МУНОСАБАТЛАРИ ВА МЕНТАЛИТЕТ

Тошкент — «Ўзбекистон» нашриёт-матбаа
ижодий уйи — 2005

Муҳаррир *А. Мадраҳимов*
Бадий муҳаррир *Ҳ. Меҳмонов*
Техник муҳаррир *Т. Харитонова*
Мусаҳҳиҳа *Ш. Орипова*
Компьютерда тайёрловчи *Г. Қулназарова*

Босишга рухсат этилди 09.02.05. Қоғоз формати 84×108¹/₃₂.
Таймс гарнитурда офсет усулида босилди.
Шартли б. т. 5,04 + 0,42 (вкл). Нашр т. 4,25 + 0,42 (вкл).
Буюртма № К-0024. 1000 нусха.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«Ўзбекистон» нашриёт-матбаа ижодий уйида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Нашр № 138-2004.

Умурзоқов Б., Раҳимов М.

У 52   Меҳнат муносабатлари ва менталитет (Баҳодир
Умурзоқов, Муҳаммаджон Раҳимов; Масъул муҳаррир
Қ. Абдурахмонов. -Т.: «Ўзбекистон», 2005. -96 б.

И. Муаллифдош

ББК 65.24(5У)

ISBN 5-640-03050-X

№ 56-2005

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси

У 0302030000 - 111 2005
М351 (04) 2004